

דבר המערכת

אסף דוד

החברה המזרחית הישראלית מתכבדת בזאת להגיש לציבור חבריה וידידיה את הגיליון החונך את הביטאון המקוון (Online bulletin) של החברה, **רוח מזרחית**.

החברה המזרחית הינה גוף א-פוליטי, עמותה ללא כוונת רווח המשמשת אכסניית-על לכלל ציבור המזרחנים בישראל. החברה, אשר נוסדה על ידי ראשי האסכולה האקדמית המזרחנית במדינת ישראל בשנת 1949, חותרת להקנות ידע ולעודד את הפעילות המחקרית הישראלית, על הדיסציפלינות השונות שלה, בתחומי האסלאם והמזרח התיכון. עם ייסודה החלה החברה בפרסום כתב העת שלה, **המזרח החדש**, אשר משמש עד עצם היום הזה כבמה העיקרית בישראל לפרסום מחקרים בעברית העוסקים בהיבטים היסטוריים ואקטואליים של המזרח התיכון.

נסיבות שהזמן גרמן ושינויים בהרגלי הצריכה של פרסומים אקדמיים הביאו אותנו להחליט על ייסוד הביטאון האלקטרוני, אשר נועד להתפרסם לצד **המזרח החדש** ולהשלימו במובנים של גיוון, זמינות ונגישות לקהל קוראים רחב יותר. הביטאון, אשר שמו משקף הן את ענייני הרוח והן את ענייני המזרח, מבוסס – בשינויים מתבקשים – על **המזרח החדש** במתכונתו המקורית כרבעון בעל אופי אינפורמטיבי מחד ומדעי מאידך. אופיו של הביטאון מוכתב על ידי שתי מטרות: לשמר את ציבור הקוראים הותיק של פרסומי החברה המזרחית, ובמקביל לפנות אל קהלים חדשים או לחדש את הקשר עם. מכיוון שכך, קהל היעד הוא מגוון ביותר וכולל מזרחנים ואנשי אקדמיה לצד בעלי עניין בתחומי האסלאם והמזרח התיכון במשרדי הממשלה, במכוני המחקר הציבוריים והפרטיים ובקרב הציבור הרחב.

הביטאון יתפרסם בשפה העברית ויכלול מספר מדורים קבועים. מגמתנו תהיה לשמור על רמה אקדמית נאותה בבחירת הנושאים ובדרך הצגתם. עם זאת, אורך כל מאמר יהיה עמודים ספורים והמאמרים ייכתבו בדרך כלל כמאסה וללא אפֶּרֶט מדעי.

הביטאון יורכב מן המדורים הבאים: **דבר המערכת**; **תגובות** הקוראים; שני **מאמרים** קצרים – של חוקרים ותיקים וצעירים; **מצד אחד** – הרהורים ומזון למחשבה מכל דיסציפלינה רלוונטית; **מצד שני** – כתבת עומק או ראיון מתורגם מערבית, בדרך כלל בנושאים של תרבות, דת, חברה ומדינה; **תעודות** – מתורגמות מערבית (הסכמים פוליטיים, אמנות, גילויי דעת וכדומה); **מקָדָם** – הצגה של נושא או מאמר שהופיע באחד הגיליונות הראשונים של **המזרח החדש**; **יומן מסע** – רשמים של חוקרים ומבקרים אשר חזרו משהות באחת מהמדינות הערביות ו/או המוסלמיות; **ביכורי מחקר** – תקצירים של עבודות לתואר שני ושלישי אשר הוגשו או אושרו להגשה באחת מהאוניברסיטאות בארץ בתחומי הערבית, האסלאם והמזרח התיכון; **ביקורת ספר** מתחום רלוונטי; **חדש על המדף** – ספרים חדשים אשר יצאו לאור בעברית; וכן **ידיעון** אשר יכלול פרטים אודות פעילויות החברה המזרחית וכנסיה, עדכון בענייני **המזרח החדש**, פרטים אודות פגישות פורום בָּר (כולל תקצירים של ההרצאות) ועוד. בהמשך עשוי מדור זה להתפתח לכדי מידע שימושי אודות כנסים עתידיים, אירועים וימי עיון בכל מוסדות המחקר המזרחני בארץ.

הביטאון יופץ בחינם בקרב רשימת מכותבינו באמצעות דואר אלקטרוני. בכוננתנו לפרסמו אחת לחצי שנה, ואנו מקווים מאוד שנצליח לעמוד במשימה זו תוך שמירה על איכות, עניין וגיוון בכל המדורים. אנו מזמינים בזאת את כל קוראינו להרחיב את מעגל התפוצה של הביטאון ולהפנות חברים, עמיתים ומכרים להצטרף אל רשימת הדיוור האלקטרונית שלנו, בדוא"ל orient@mscc.huji.ac.il.

אנו מזמינים גם את ציבור החוקרים, המומחים ותלמידי המחקר לשלוח אלינו את פירות עבודותיהם ורעיונותיהם, בין אם בתחומים המקצועיים ובין אם בסוגיות מתודולוגיות ואחרות הנוגעות לקהילה המזרחנית בארץ. בכוונתנו להעניק תשומת לב מיוחדת לאוכלוסיית תלמידי המחקר לתואר שני ושלישי, ואנו מזמינים אותם להצטרף אל מאגר המידע הבין-אוניברסיטאי של עבודות המחקר; מאגר זה הוקם לאחרונה במזכירות החברה המזרחית, בסיועם הנדיב של ראשי סניפי החברה באוניברסיטאות בארץ. בכוונתנו לעודד את תלמידי המחקר בתחומים הרלוונטיים להתחיל את דרכם האקדמית בפרסום פירות מחקריהם במדור שיוחד בביטאון לצורך זה, וככל שהמאגר הקיים יתפתח נוכל לחשוב על רעיונות או פורומים חדשים לתועלת אוכלוסיית תלמידי המחקר.

הצלחתו של הביטאון תלויה במזרחנים ובציבור הקוראים לא פחות משהיא תלויה בנו. הרחבת מעגל בעלי העניין אשר יראו בביטאון במה נאותה לפרסום מחקריהם, כמו גם הירתמות לפרסומו והפצתו של הביטאון בקרב חוקרים, סטודנטים ותלמידים, יסייעו בידינו להפכו לפורום לחילופי דעות ורעיונות בקרב הקהילה המקצועית וכל שוחרי הידע על האסלאם והמזרח התיכון ברחבי הארץ. אם יורשה לנו לצטט את אחד האנשים המשפיעים במאה העשרים, ג'ו. ל.: "חלום שחולמים לבד הוא רק חלום; חלום שחולמים יחד הוא מציאות".

אנו מזמינים את הקוראים להגיב על מבנה הביטאון ואופיו, להעיר ולהציע הצעות. נשמח כמובן לתגובות על תוכן המאמרים והמדורים, והנבחרות מביניהן תתפרסמנה במדור המיועד לכך בגיליון הבא.

orient@mscc.huji.ac.il

מערכת הביטאון / מזכירות החברה המזרחית

assafdav@huji.013.net.il

המערכת: אסף דוד – העורך האחראי

sophronius@mscc.huji.ac.il

יוסף סופר – עורך מדור "תעודות"

naamad@savion.cc.huji.ac.il

נעמה דוד – עורכת מדור "מצד שני"

eran@reut-institute.org

ערן שיטון – עורך מדור "חדש על המדף"

עיצוב הלוגו – אורית ואסף לניאדו

מערכת "רוח מזרחית" מבקשת להודות לכל האנשים הבאים על הסיוע, התמיכה, הייעוץ ושיתוף הפעולה בשלבים השונים של העבודה על הביטאון: מן האוניברסיטה העברית – לפרופ' אהרן ליש, ד"ר אלי פודה, ד"ר אוריה פורמן, פרופ' מאיר בר-אשר, פרופ' ראובן עמיתי, פרופ' אלה לנדאו-טסרון, פרופ' מיכאל לקר, ד"ר רון שחם ונמרוד גורן. מאוניברסיטת תל-אביב – לפרופ' עמי אילון, פרופ' חגי ארליך, פרופ' שמעון שמיר, ד"ר מאיר ליטבק ואריק רודניצקי. מאוניברסיטת חיפה – לד"ר יצחק רייטר, פרופ' יוסף נבו, ד"ר יצחק ויסמן והילה המרמן. מאוניברסיטת בר-אילן – לפרופ' אליעזר טאובר ודגנית בוני-דויד. מאוניברסיטת בן גוריון – לד"ר רלי שכטר, ד"ר יורם מיטל, ד"ר שגיא פולקה, עידו שחר וסיון רבנסרי. ממשדד החוץ – לד"ר הרי קני-טל, אמיר ויסברוד, חיים קורן, חן עברי ויעל בן-חור. ממשדד החינוך – ליוסי שדה ועידית בר. ברצוננו להודות כמו כן לאמיר קליינר ולברק פז על הסיוע בהפצה, ולפרופ' משה שמש מאוניברסיטת בן גוריון, ד"ר רות רודד מהאוניברסיטה העברית, ד"ר גיא בכור מן המרכז הבין-תחומי בהרצליה וד"ר שרה אוסצקי-לור מן המרכז היהודי-ערבי בגבעת חביבה על מילת העידוד.

סיבה לחגיגה

ד"ר אלי פודה

עורך "המזרח החדש"

מטבעו של כל ארגון או מוסד לחגוג ולהנציח את קיומו. מוסד המדינה רק שכלל נטייה טבעית זו, שהייתה קיימת עוד בחברות פרימורדיאליות. גם "החברה המזרחית" – ארגון הגג של המזרחנים בארץ – עורך מדי שנה כנס ובעקבותיו מתפרסם גיליון של כתב העת **המזרח החדש**, שיצא לאור לראשונה בשנת 1949. עם השנים התפתח תחום הידע של האסלאם והמזרח התיכון, הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינה דיסציפלינרית. הוקמו מחלקות חדשות למזרח תיכון, נכתבו עבודות דוקטור חדשות, מתפרסמים ספרים רבים בעברית ובאנגלית והתחום בכללו הולך ומתרחב. אם בעבר ניתן היה לעקוב אחר השינויים והפעילויות מקרוב, הרי בשנים האחרונות הפכה משימה זו לבלתי אפשרית, גם בעידן שבו נדמה כי האינטרנט נותן מענה לכל. אגודות מדעיות שונות מצאו דרך להתגבר על בעיה זו באמצעות פרסום ידיעות, אשר מאפשר קשר מיידי בין חבריהן וכן מעקב שיטתי ומסודר אחר המתרחש בתחום הידע (למשל כנסים, ספרים, עבודות מחקר חדשות ועוד). יוזמתו של אסף דוד, מזכיר החברה המזרחית, להתקין מהדורה מקוונת של ידיעות על המזרח התיכון, הנה צעד מבורך אשר ראוי היה להינקט עוד הרבה קודם. משעה שידיעון זה יצא לאוויר העולם, המשך קיומו תלוי במידה רבה בקוראיו; אני תקווה כי החוקרים באוניברסיטאות וכל מי שמתעניין בלימודי המזרח התיכון יהיו מנויים על ידיעות זה ואף יתרמו מפירות מחקריהם מעת לעת. וכך, לא רק שרעיון חדש ומועיל זה ימוסד, אלא יחוזק הקשר בין עמיתים למקצוע – קשר אשר למרבה הצער דעך משהו בשנים האחרונות.

תוכן העניינים

1	אסף דוד	<u>דבר המערכת</u>
3	אלי פודה	<u>סיבה לחגיגה</u>
5	אהרן ליש	<u>שריעה ומנהג בחברות שבטיות בעולם המוסלמי המודרני</u>
9	גיורא אלירז	<u>דמוקרטיה הולכת ונבנית בארכיפלג בעל האוכלוסיה המוסלמית הגדולה בעולם</u> מצד אחד
11	אוריה פורמן	<u>עוד על מה שבין אסלאם ומודרניות</u> מצד שני
15	נעמה דוד	<u>תחייה ערבית – האם הדבר אפשרי? / מאת רפיף רצ'א צידאוי</u> תעודות
19	יוסי סופר	<u>מסמך היסוד של "הועדה להגנה על זכות השיבה של הפליטים</u> <u>הפלסטיניים / ירדן", מייסודן של מפלגות האופוזיציה בירדן</u> מקדם
23		<u>"המזרח החדש" – דבר הפתיחה של נשיא החברה המזרחית, פרופ' ש"ד</u> <u>גויטיין המנוח, מתוך כרך א' של המזרח החדש, חוברת 1, אוקטובר 1949</u> יומן מסע
25	מיכל בירן	<u>קירגיזסטאן: בין אסלאם, תורכיות וגלובליזציה</u> ביכורי מחקר
28	אילה אליהו	<u>אבן אל-סיד אל-בטליוסי ומקומו בהגות המוסלמית והיהודית בימי הביניים</u> ביקורת ספר
30	יאיר הירשפלד	<u>יורם מיטל / שלום שבור – ישראל, הפלסטינים והמזרח התיכון</u> חדש על המדף
32	ערן שישון	<u>האסלאם והמזרח התיכון 2004 : על הספרות החדשה בשפה העברית</u> ידיעון
36		<u>הכנס הארצי השנתי ה-28 של החברה המזרחית</u> המזרח החדש: הווה ועתיד
37		<u>חדשות המרכז האקדמי הישראלי בקהיר</u> פורום בר באוניברסיטת תל אביב: שנה"ל תשס"ה
38		<u>המרכז לחקר האסלאם ע"ש פרופ' נחמיה לבציון</u>
39		<u>מפעל המילון הערבי-עברי מאת דוד איילון ופסח שנער</u>

שריעה ומנהג בחברות שבטית בעולם המוסלמי המודרני

פרופ' אהרן ליש

תכליתן של שורות אלה לעורר את סקרנותו של החוקר הישראלי לנושא מרתק שטרם מוצה עד תום ואשר נודעת לו חשיבות רבה ביותר להבנת התמורות המלוות את תהליכי ההתנחלות של חברות נומדיות בעולם המוסלמי של ימינו. תמורות אלה מעוצבות על ידי שני גורמי יסוד – השריעה והמנהג (עאדָה, עֶרֶף). גורמים אלה הם שני קטבים שלכאורה לא ניתן לגשר על פניהם ולכן יש קסם רב בחקר יחסי הגומלין ביניהם, יחסים שלעיתים מלווים במתח ותחרות, ולעיתים מתקיימים זה בצד זה בשלום.

השריעה היא חוק של התגלות, נצחית, ולהלכה איננה ניתנת לשינוי; היא מתאימה לכל זמן ומקום; החברה היא שצריכה להסתגל אליה ולא להיפך; והיא נאכפת על החברה מלמעלה באמצעות סנקציות דתיות, אתיות ומשפטיות. המנהג, לעומת זאת, הוא חוק בלתי חרוט המעוצב על ידי הפרקטיקה הקיבוצית של הקהילה, והתנהלות על פיו לאורך זמן הופכת אותו לנורמה מחייבת, שהפרתה כרוכה בסנקציות חברתיות ואחרות. בניגוד לשריעה, המשפט המנהגי אינו מעוגן בסמכות על-טבעית, ומכאן שניתן לשנותו ולסגלו לחליפות הזמן.

יחסי הגומלין בין השריעה ובין המנהג מתנהלים מזה מאות בשנים. במפגש זה גילתה השריעה, באמצעות פרשניה המוסמכים, יכולת הטמעה מרשימה ביותר. היא הצליחה לאסלם ולאזרח בתוכה נורמות ומוסדות מנהגיים אגב עידונם וריכוכם על ידי נורמות אסלאמיות. כך, למשל, מוסד הפוליגמיה המנהגי נתקבל באסלאם אגב צמצום מספר הנשים שמותר לגבר להחזיק בעת ובעונה אחת ואגב חיובו לנהוג בהן בצדק ובשוויון (עֶדל). בדומה לכך, אומצה גם התפיסה המנהגית הרואה בגרימת מוות עניין לתביעה פרטית (להבדיל מתביעה ציבורית-פלילית) תוך צמצום האופציה של התגמול (קֶצָאֵץ) רק לנסיבות של זדון (עֶמֶד) והכפפתה להליך שיפוטי שרעי. בין התחבולות לגישור בין התיאוריה ובין הפרקטיקה היו מנגנונים כגון ההעדפה האישית (אֶסְתִּחְסַאן) במסגרת ההיקש האנלוגי (קֶיאֵס), ועקרון הכורח (צִירוּקָה).

כתוצאה מאסלום מוסדות מנהגיים נוצרה קרבה נורמטיבית בין השריעה ובין המנהג, שביטויה המירבי הוא אימוץ השיטה האגנטית – הקוד הגנטי של החברה השבטית – אל תוך השריעה, בשינויים מתבקשים, בתחומי המשפט שאומצו מן המשפט המנהגי. במלים אחרות, נוצרה התאמה בין הנורמה המשפטית ובין השיטה החברתית. התאמה זו באה לידי ביטוי ביתרון הגבר על האישה וביתרון הקרובים האגנטיים (קרבה דרך זכרים, עֶצְבָה) על הקרובים הקוגנטיים (קרבה דרך נקבות, דִּיוּו אל-אַרְחָאם) בענייני מעמד אישי וירושה. אימוץ השיטה האגנטית עשוי להסביר גם את הקשיים שבקליטת האסלאם וביישום השריעה בחברות מטרייליניאליות, קשיים הנובעים לא רק מהבדלים שבאמונה דתית אלא גם מהבדלים שבארגון חברתי.

עם זאת, למרות אימוץ אינטנסיבי של המאטריה המשפטית המנהגית אל תוך השריעה לא הוכר המנהג פורמלית כמקור משפטי בתיאוריה של המשפט המוסלמי (אֶצוּל אל-פֶּקָה), אף שכמה עֶלְמָאא ידועי שם מן האסכולה התַּנְפִּית העניקו לו הכרה כזו (שנדחתה מאוחר יותר על ידי יורשיהם). יש חוקרים הסבורים שלא היה צורך בהכרה זו משום שהמנהג היה משוקע ממילא

בסוגית הנביא (המנהג הנורמטיבי) ובאג'מאע (הסכמת הפקאהא על דבר הלכה). ייתכן ששילת ההכרה הפורמלית מן המנהג נבעה גם מקושי תיאולוגי להעמידו בשורה אחת עם המקורות הטקסטואליים (הקוראן וסונת הנביא), ואולי גם מחשש של הפקאהא מאובדן המונופול על פיתוח המשפט, שהרי המנהג איננו ניתן לפיקוח מבחוץ. המנהג הוכר כמקור משפטי עצמאי רק במאה ה-19, במג'לה, שהיא בגדר מעשה חקיקה חילוני. מכל מקום, על אף שחלקים מן המשפט המנהגי עברו תהליך של אסלאמיזציה במשך מאות בשנים, נשמר בעיקרו של דבר דו-קיום בינו ובין השריעה, שבא לידי ביטוי בכך שכל אחת משתי השיטות התגדרה בתחומי משפט יחודיים.

בזמן המודרני נכבש המנהג על ידי השריעה בקצב הולך וגובר. בממדי נסיגת המנהג מפני השריעה יש הבדלים בין אזורים גאוגרפיים שונים, ונראה שהתהליך במגרב מהיר יותר מאשר במשק. הגורמים המזרזים את אסלום המנהג הם התנחלות הבדווים, בייחוד באזורים הקרובים למרכזים עירוניים, דתיים, אדמיניסטרטיביים וכלכליים, המביאה אותם תחת שלטון מרכזי יעיל; ביטול בתי הדין השבטיים והזקקת הבדווים למערכת השיפוט השרעית בענייני מעמד אישי וירושה, ולמערכת השיפוט האזרחית בענייני נזיקין (ההופכים בערכאה זו ממשפט פרטי על פי המנהג והשריעה למשפט ציבורי); ארגוני אחווה צופיים המתמזגים אל תוך המערכת השבטית (הסנסקה והמהד'ה); והתפשטות החינוך, ההשכלה ואמצעי התקשורת המודרניים, המקרבים את הבדווים לאסלאם הנורמטיבי ומחזקים את מעמד הפולחן והמצוות המעשיות כהשקפת עולם.

הזדקקות הבדווים לבית הדין השרעי נובעת מטרנספורמציה דתית, אך היא גם תוצאה של אילוצים אדמיניסטרטיביים, אזרחיים וכלכליים במדינה מודרנית. למשל, תעודת נישואין שרעית דרושה לקבלת אישורים ממלכתיים כגון חינוך וסעד, וצו ירושה שרעי דרוש לרישום זכויות בעזבון בספרי האחווה. שוויון כל הצדדים בבית הדין השרעי בפני השריעה ללא הבדל שבט, מוצא, צבע או סטטוס משפטי (כגון עבד משוחרר) מעודד אף הוא פנייה לבית הדין. אמנם בשריעה מעמד האישה והקרובים הקוגנטיים אינו שווה למעמד הגבר והקרובים האגנטיים, בהתאמה (וזה בתורו עשוי להוות עילה לפנייה לבית המשפט האזרחי), אך הוא טוב יותר לאין ערוך בשריעה מאשר במשפט המנהגי. גם רשות ההוצאה לפועל שעומדת לרשות בית הדין השרעי מספקת בטחון רב יותר למימוש זכויות משפטיות וממוניות, בהשוואה לבטחונות שמספק השיפוט השבטי. סמכותו ההלכתית של הקאצ'י, יוקרתו הדתית ומעמדו כמי שמופקד על האתיקה הציבורית במיטב המסורת של המחתסב – כל אלה מעלים את קרנו בעיני האוכלוסיה הבדווית.

הקאצ'י השרעי אכן ממלא תפקיד מכריע ברתימת הבדווים למעגל האסלאם הנורמטיבי. בניגוד למופתי, שתרם בימי הביניים תרומה ייחודית לגישור על הפער שבין השריעה ובין המנהג, הקאצ'י נמצא בעימות חזיתי יום יומי עם הבדווים הפונים לבית הדין. מידת סובלנותו כלפי המנהג ונכונותו להתפשר עימו יוצרת אוירה נוחה שעשויה לקרב את הבדווים לבית הדין, ולחילופין, יחס נוקשה ובלתי מתפשר כלפי המנהג ונסיון לאכוף את השריעה ככתבה וכלשונה עשויים להרחיק את הבדווים מבית הדין. באזורים שונים בעולם המוסלמי אובחן כי הנומדים מקבלים את פסיקותיו של הקאצ'י השרעי רק עד כמה שהן תואמות את הנורמה המנהגית. אסלומו של המנהג אובחן גם מחוץ לבית הדין השרעי; כך, למשל, יש שהמשפט המנהגי השבטי עובר תהליך של קודיפיקציה על ידי זקני השבט ואגב כך משלב בתוכו יסודות מן השריעה.

עם זאת, המנהג טרם נכבש כליל על ידי השריעה, והוא אף נהנה מריבונות מלאה בחברות שבטיות שטרם התנחלו או שהן מחוץ לשליטה יעילה של השלטון המרכזי. כפי שראינו לעיל, יש שבית הדין השרעי הולך כברת דרך ארוכה לקראת המנהג בנכונות להתפשר עמו, ויש שהוא פוסק על פי המנהג השבטי או שהוא מעניק תוקף שרעי להסכמים שנערכו על פי המנהג השבטי מחוץ לבית הדין. עצם הוצאת צו ירושה שרעי אין בה ערובה שהצו יקויים הלכה למעשה, משום שהמציאות החברתית המבוססת על השיטה האגנטית, החותרת למניעת הוצאת רכוש אל מחוץ למשפחה באמצעות נישואין, חזקה מכל נורמה משפטית – גם זו השרעית.

יש שהבדווים מתייחסים אל השריעה כמקור משפטי מסייע ונזקקים לו רק בנסיבות של חסר (לאקונה) במנהג, או כאשר שני מנהגים שבטיים סותרים זה את זה. לא תמיד ערים הבדווים לאבחנה בין שריעה למנהג; הם מזהים את עצמם כמוסלמים לכל דבר ורואים במשפט המנהגי חלק ממורשתם האסלאמית, אף שחלקים ממנהגיהם עומדים בסתירה גמורה לאסלאם הנורמטיבי. מעבר לכך, יש שהבדווים נזקקים לבית הדין השרעי ולבורר השבטי בו-זמנית, ולעתים הבורר מדריך את הקאצי לפני הוצאת פסק דין שרעי כך שיעלה בקנה אחד עם הנורמה המנהגית. סמכותם האישית של הבוררים השבטיים הפכה את הבוררות למיכניזם מבוקש להתרת סכסוכי דמים גם בקרב צורות יישוב כפריות ועירוניות (כידוע, ערכים חברתיים מדביקים באיחור את השינויים הכלכליים והטכנולוגיים), ואף בקרב קהילות לא-מוסלמיות המתרשמות מעיילות הבוררות השבטיות. יש כאלה שנזקקים למשפט השבטי מתוך שיקולים כלכליים טהורים, ברצונם ליהנות מכל העולמות. כך, למשל, בנסיבות של גרימת מוות בתאונת דרכים מאפשר יישוב הסכסוך באמצעות בוררים לזכות בפיצוי כפול: תשלום דמי ביטוח מכוח חוק המדינה, נוסף על כופר נפש מנהגי.

ברם, נראה שלמרות גילויים אלה של ריבונות ומנהג, גורל ההתמודדות עם השריעה הוכרע בראייה לאורך ימים; אל נכון, המנהג מנהל קרבות מאסף. לא רק בית הדין השרעי מתחרה במשפט השבטי; גם בית המשפט האזרחי מתחרה בו בעניינים שהם מחוץ לסמכותו של בית הדין השרעי, הגם שבאופן מפתיע יש שבית המשפט האזרחי והרשויות האחרות המופקדות על החוק מתחשבים במנהג במידה זו או אחרת בכל השלבים של ההליך המשפטי.¹

שורות אלה הן בגדר סיכום ביניים ארעי.² יש צורך במונוגרפיות נוספות על יישום השריעה בחברות שבטיות ברחבי העולם המוסלמי בזמן המודרני לפני שניתן יהיה לסכם באופן מקיף ואינטגרטיבי את הנסיון המחקרי המצטבר על פעולת הגומלין בין השריעה ובין המנהג. יש מקום לפרוייקט בין תחומי שבו יטלו חלק אסלאמיסטים, היסטוריונים של המשפט, משפטנים המתמחים במשפט משווה ואנתרופולוגים. המקורות לפרוייקט כזה יהיו חיבורים משפטיים, פתוות, פסקי דין, פסקי שופטים ובוררים שבטיים, קודיפיקציות של משפט שבטי, פסקי דין של

¹ ראו המאמר Nurit Tsafrir, "Arab Customary law in Israel: Sulha Agreements and Israeli Courts". *Islamic Law and Society* 13 (2006).

² ראו Aharon Layish, *Shari'a and Custom in Libyan Tribal Society. An annotated Translation of Decision from the Shari'a Courts of Adjabiya and Kufra. With an essay on "Orality, Language and Culture in Arabic Judicial Discourse"*, by Alexander Borg. *Studies in Islamic Law and Society*. Lieden: Brill (2005).

בתי משפט אזרחיים, וכמובן – עבודת שדה: נוכחות בישיבות בית הדין השרעי, בית הדין השבטי ובית הדין האזרחי, וראיונות עם הקאצי השרעי, השופט והבורר השבטי והשופט האזרחי. החוקר הישראלי נהנה מנגישות קלה יחסית לאוכלוסיה בדווית ברחבי הארץ ולבתי הדין השרעיים, ומן הדין שיעשה שימוש ביתרון זה.³

עניינים שהם בתחום סמכותו של בית הדין השרעי והשבטי הם רק מדיום אחד להערכת מעמד האסלאם הנורמטיבי בחברות שבטיות. זירות אחרות לבחינת מעמד האסלאם הן הפולחן והמצוות המעשיות, ובהן ניתן לבחון את הגילויים של אסלאם נורמטיבי מול אסלאם עממי, כגון פולחן קדושים, מערכת אמונות ייחודיות וארגוני אחווה צופיים בדרגות שונות של אורתודוכסיות.

³ ראו, למשל, אחמד נאטור, "שריעה ומנהג במשפחה הבדווית בנגב על פי הפסיקה של בית הדין השרעי בבאר שבע", **המזרח החדש**, כרך ל"ג (תשנ"א/1991), עמ' 94—111; ועידו שחר, "סוכן שינוי וישומר חומות": בית הדין השרעי הישראלי בירושלים ומעמד האישה", **המזרח החדש**, כרך מ"ד (תשס"ד/2004), עמ' 95—211.

דמוקרטיה הולכת ונבנית בארכיפלג בעל האוכלוסייה המוסלמית הגדולה בעולם

ד"ר גיורא אליהו

בעת שעיני רבים מאלה שאינדונזיה עלתה לתודעתם בשנים האחרונות ממוקדות כל כולן בגילויי אסלאם מיליטנטי שם, מתרחש במדינה זו תהליך רב עניין של בניית דמוקרטיה – השלישית בגודלה בעולם. תהליך זה קיבל ביטוי ממצה בשנת 2004, בה התנהלו בחירות לפרלמנט האינדונזי ולראשונה בתולדות המדינה גם בחירות דמוקרטיות ישירות לנשיאות. המהלך כולו היה מרשים בהיקפו, בהתנהלותו ובתוצאותיו; לנשיאה החדש של אינדונזיה נבחר סוסילו במבנג יודויונו (Susilo Bambang Yodhoyono), אמנם גנרל בדימוס ושר בכיר בשנים האחרונות, אך בה בעת גם מנהיגה של מפלגה חדשה וקטנה יחסית. יודויונו הצליח לגבור על מגואטי סוקרנופוטרי (Megawati Sukarnoputri) אף שזו נהנתה מעמדת יתרון ברורה כראש המערכת השלטונית ומנהיגת המפלגה הגדולה בפרלמנט של 1999–2004. הישגו של יודויונו בולט עוד יותר על רקע העובדה כי סוקרנופוטרי – בתו של סוקרנו, מכווננה של אינדונזיה העצמאית – זכתה לפני הבחירות לגיבוי פומבי מצד מספר מפלגות המחזיקות יחדיו ברוב מושבי הפרלמנט.

מבט היסטורי רחב, המבקש לשפוך אור על הממד האסלאמי של הניסיון הדמוקרטי המרתק המתחולל עתה באינדונזיה, מגלה כי ברקע לכינונה של המדינה בשנת 1945 ניצב ויכוח בין זרם מרכזי בתנועה הלאומית האינדונזית, שהוביל השקפת עולם חילונית במהותה, לבין זרם אסלאמי דינמי שביקש לכונן את אינדונזיה כמדינה אסלאמית, או לפחות כמדינה בעלת צביון אסלאמי ברור. בעימות פוליטי-רעיוני זה שבין שני המחנות ניצחו הראשונים; אינדונזיה, שכיום קרוב לתשעים אחוזים מאוכלוסייתה (המונה למעלה מ-220 מיליון נפש) הינם מוסלמים, הוקמה כמדינה בעלת גוון חילוני. עדות בולטת לכך ניתן למצוא באידיאולוגיה המכוננת והמעצבת של אינדונזיה, ה-Pancasila ("חמשת העקרונות"): העקרון הראשון מבין החמישה, "אמונה באל אחד", הוא בבחינת הגדרה כללית שאינה מעניקה מעמד מועדף לאף אחת מחמשת הדתות המוכרות במדינה. כך יכולים כולם – מוסלמים, קתולים, פרוטסטנטים, בודהיסטים והינדואים – לראות עצמם כחברים שווים בקהילה.

העימות הפוליטי-רעיוני בין הדוגלים בהשקפת עולם אינדונזית-לאומית במהותה, בעלת גוון חילוני ברור, לבין הדוגלים בהשקפת עולם אסלאמית, הוכרע אמנם לטובת הראשונים עוד בשלב הפורמטיבי של כינון המדינה, אולם המתח המובהק בין שני המחנות נמשך עמוק אל תוך שנות העצמאות. המשטר, מצדו, שקד במשך שנים רבות לצמצם את מרחב הפעולה של אלה שניסו לקדם אג'נדה אסלאמית פוליטית, והצליח לרשום לא מעט הישגים. מגוון תהליכים בתוך הזרם המרכזי של האסלאם – ביניהם התחזקות התפיסה בקרב הגורסת הפרדה בין הממד הדתי לפוליטי – סייעו גם הם בידי המשטר לכונן את ה-Pancasila כאידיאולוגיה המקובלת על הרוב.

עם סיום משטרו האוטוריטטיבי של סוהרטו בשנת 1998 החל עידן חדש המוכר באינדונזיה בשם Reformasi, שאחד מסממניו הבולטים הינו בניית מערכת פוליטית דמוקרטית. רבים העריכו אז כי על רקע ההיפתחות הפוליטית יתברר כוחם ה"אמיתי" של הדוגלים בשינוי אידיאולוגי של

אינדונזיה וכינונה כמדינה אסלאמית המושתתת על השריעה. העובדה שבשלושת העשורים האחרונים ידעה החברה האינדונזית תהליך התחזקות של האמונה האסלאמית; העובדה שהנשיא סוהרטו, משיקולים של הישרדות פוליטית, עודד בשנים האחרונות לשלטונו תהליכי אסלאמיזציה; והתגברות הגילויים של אסלאם פונדמנטליסטי רדיקלי על רקע ירידת כוחו (ולאחר מכן היעלמותו) של שלטון מרכזי אוטוריטיבי – כל אלה שימשו גם הם מצע נוח להערכות כי מערכת פוליטית דמוקרטית תחשוף לעין כל את כוחו של "האסלאם הפוליטי" באינדונזיה.

אולם כבר בבחירות לפרלמנט בשנת 1999, שהיו הבחירות הדמוקרטיות הראשונות באינדונזיה מאז שנת 1955 ואפשרו לראשונה התארגנות פוליטית חופשית על בסיס דתי, הסתבר כי רוב אזרחי אינדונזיה הצביעו עבור מפלגות אשר דווקא רואות את ה-Pancasila כאידיאולוגיה המועדפת עליהן. מדובר במפלגות בעלות גוון חילוני או בכאלה המתויגות כ"מפלגות אסלאמיות פלורליסטיות", שבצד השימוש שהן עושות בסמלים אסלאמיים הן מקבלות באופן בסיסי את ה-Pancasila כנוסחה המועדפת ודוחות רעיונות הקוראים ליישום כולל של השריעה וקביעתה במעמד-על. מפלגות בעלות מצע רעיוני אסלאמי מובהק, המבקשות לכונן את אינדונזיה כמדינה אסלאמית, התגלו כמיעוט. לאלה שעדיין פקפקו בשנת 1999 בהיותן של בחירות דמוקרטיות ראשונות אלה בעידן שלאחר סוהרטו נייר לקמוס אמין לתהליכים המתחוללים בחברה האינדונזית, באו הבחירות בשנת 2004 והוכיחו כי אכן זו המגמה. יתרה מזו: במסע הבחירות לפרלמנט בלטה העובדה כי המפלגות בעלות המצע האסלאמי המובהק העדיפו להנמיך באופן משמעותי את עוצמת המסר האסלאמי תוך צמצום הדיון בסוגיות אסלאמיות והימנעות ניכרת מעיסוק בסוגיית המדינה האסלאמית וישום השריעה. זאת, כנטען, מתוך הבנה כי באינדונזיה נושבת רוח של התנגדות לשימוש באסלאם ככלי פוליטי. אם לא די בכך, באו הבחירות לנשיאות והמחישו את הדברים ביתר עוצמה – כמאה ועשרים מליון מצביעים העניקו בסיבוב הבחירות הראשון את מספר הקולות הקטן ביותר למועמד היחיד מבין חמישה שהחזיק בהשקפת עולם אסלאמית-פוליטית מובהקת, ואילו לסיבוב השני עלו שניים בעלי השקפת עולם בעלת גוון חילוני, יודוינו ומגואטי.

אינדונזיה, הנתפסת על ידי לא מעטים כ"פריפריה" של העולם האסלאמי על אף אוכלוסייתה המוסלמית הגדולה בעולם, מייצגת מודל ייחודי, מאתגר ואף מעורר תקווה של בניית חברה אזרחית ומערכת פוליטית דמוקרטית. חלק משמעותי בתהליך ממלא הזרם המרכזי של האוכלוסייה המוסלמית באינדונזיה, זה המחבר אמונה אסלאמית לחתירה לעיגון החברה ומוסדותיה הפוליטיים בערכים דמוקרטיים וליברליים ובאידיאלים של פלורליזם וסובלנות דתית.

מצד אחד

עוד על מה שבין אסלאם ומודרניות*

ד"ר אוריה פורמן

קורה מפעם לפעם שאנו נתקלים בידע חדש, או הבנה חדשה, המערערים את תקפותן של הנחות מקובלות ומבוססות שלנו על המציאות. ככל שלמציאות אליה מתייחסות ההנחות הללו יש חשיבות עבורנו, או ככל שהיא מורכבת ורחבה יותר, כך גדל האתגר בפני יצר השמרנות הטבעי שלנו. לא קל ולא נעים להתמודד עם האפשרות כי תמונת המציאות שיש לנו חסרה ואולי אף מופרכת; לא מלאכה קלה היא לבצע את ההתאמות הנדרשות כדי לבנות תמונת עולם חדשה.

תחושות מעין אלה מעוררת בי פרדיגמה חדשה יחסית המפרשת את המציאות העולמית כמגוון של מודרנות. המדובר בתיאורית "המודרנות המרובות" (Multiple Modernities) אשר התגבשה במחצית השנייה של שנות התשעים בראשותם של סוציולוגים מובילים בתחומם, שהבולט בהם הוא פרופ' ש"נ אייזנשטדט. תיאוריה זו דווקא תומכת בהנחות המקובלות לגבי המודרניות והמודרניזציה במזרח התיכון; הביקורת שלי על התיאוריה היא אשר מערערת אותן בעיני. כמו שקשה לי להסכים עם הקביעה כי העולם הוא מגוון של מודרנות, כך גם מתעוררים בי ספקות באשר לכמה תהליכים, מחשבות ומוסדות באסלאם, או במזרח התיכון, אשר היו שלמדוני – ואני גם למדתי אחרים – כי הם ביטויים של מודרניות.

הביקורת שלי על התיאוריה הזו נולדה מן השאלות שהיא מותירה לדעתי פתוחות ומכמה עבודות העוסקות בתנועות פונדמנטליסטיות שכבר מבוססות עליה. הביקורת הזו לא מביאה אותי לידי מסקנה כי כל ההנחות המקובלות ביחס למודרניות במזרח התיכון הן מופרכות. היא מביאה אותי לידי מסקנה שיש מקום לבחון מדי פעם קונספציות מושרשות שאנו לומדים ממחקרים הנחשבים בעינינו כקלאסיקה, מטמיעים אותן בתודעתנו וגם מנחילים אותן לאחרים. אני למד כי יתכן שהנחות מסוימות, גם אם הן בונות יחד תמונה בלתי מופרכת של המציאות ההיסטורית, עלולות ליצור בה עיוותים, משום שללא בחינה שלהן לאורך זמן הן עלולות לחרוג מתכולתן המקורית ולהפוך לגורפות מדי.

עובדה היא שאנו משתמשים במונחי המודרניות במידה רבה מאוד ומיישמים אותם בחופשיות כמעט על כל מחשבה, תהליך או מוסד שאנו תופסים כמתקדמים ביחס למסורת של סוף המאה השמונה עשרה ותחילת המאה התשע עשרה בעולם האסלאם. זאת, בעוד שלא פעם אנו חסרים ידע או השקפה בשאלה מהי המודרניות. ממקרה המבחן שאני בודק בעבודה זו אני למד כי מחשבה, תהליך או מוסד המוכתרים בקלות רבה כ"מודרניים" או כנתונים בתהליך של "מודרניזציה", צריכים להבחן לגופם. יתר על כן, וזה לדעתי חשוב ביותר, לחוקר צריכה להיות איזו שהיא השקפה בשאלה מהי מודרניות.

* זהו מבוא לעבודה חדשה אשר צפויה לראות אור בכרך מ"ו של "המזרח החדש".

המודרנות המרובות

הנה בתמצית כמה מטיעוניה של תיאורית "המודרנות המרובות" החשובים לצורך הדיון כאן: לפי תיאוריה זו, המציאות במחצית השנייה של המאה העשרים סתרה את הנחות היסוד של התיאוריות הקלאסיות של המודרניזציה, לפיהן הממדים השונים של המודרניות המקורית (הממד המבני-ארגוני של החברה, הממד המוסדי ובעיקר הממד התרבותי) כפי שהתפתחו באירופה, אינם ניתנים להפרדה והם עתידים להשתלט – עם השתלטות המודרניות – בכל העולם. כלומר, למודרניות יש יכולת ואופי של הומוגניזציה והגמוניה אוניברסליים.

בניגוד להנחות אלה, מה שמתפתח בחברות שעוברות מודרניזציה – והדבר בולט במיוחד בחברות לא מערביות אך לא רק בהן – הן צורות מגוונות של פרשנות של המודרניות המקורית על יסוד המפגש עם התרבות והמסורת המקוריים. אלה הן מודרנות מרובות החולקות מכנים משותפים אך גם שונות מאוד זו מזו, ולא פעם ספוגות אנטי מערביות. הטיפוסים המערביים של המודרניות אינם אפוא המודרנות היחידות למרות קדימותם ההיסטורית והיותם נקודת ההתייחסות הבסיסית בעבור הטיפוסים האחרים.

החברות הלא מערביות, לרבות המוסלמיות, אימצו מוסדות, רעיונות וסמלים בסיסיים של המודרניות המערבית וכך הפכו לחלק מהאוניברסליזם המודרני. יחד עם זאת, הן יצרו שינויים מפליגים במוסדות ורעיונות אלה ודחו באופן סלקטיבי היבטים רבים, ובמיוחד את אלה המתייחסים כמובן מאליו להגמוניה של הממד התרבותי המערבי של המודרניות, אשר במרכזו האידיאות של הנאורות. הן גם לא ויתרו על מרכיבים ספציפיים של הישויות המסורתיות שלהן ואף לא על הגישה השלילית, או האמביוולנטית, כלפי המערב. כך, אין בהכרח זהות בין מודרניות לבין מערביות או בין מודרניזציה להתמערבות.

התמות והתבניות המוסדיות המיובאות של המודרנה המערבית המקורית נתונות באופן מתמשך לסלקציה, פירוש וניסוח מחדש. כך הופיעו פרוגרמות חדשות, החושפות אידיאולוגיות ודפוסים מוסדיים חדשים הנתונים במתח שבין תפיסת עצמם כחלק מהאוניברסליזם המודרני לבין גישות של דחייה ואמביוולנטיות כלפיו וכלפי המערב. בכל החברות הללו התרחשו שינויים מרחיקי לכת שעוצבו על ידי ההשפעה המשולבת של המסורות ההיסטוריות עם הדרכים השונות בהן שולבו אל תוך המערכת החדשה של העולם המודרני. ההיסטוריה של המודרניות היא אפוא סיפור של בנייה ובנייה מחדש בלתי פוסקת של מגוון פרוגרמות תרבותיות מודרניות (מודרנות); זהו סיפור של יכולת לתיקון עצמי מתמשך.

הדגם האירופי של תקופת הנאורות והמודרניות המוקדמת (מאות שש עשרה—שמונה עשרה) יכול לשמש רק אב טיפוס (כך אני מתרגם כאן Ideal Type) שבעזרתו ניתן לזהות את ההבדלים והשוני שנוצרו בינו לבין מודרנות אחרות. כל מודרנה ייחודית יש לנתח מבחינת ההתפתחות המוסדית והתרבותית; לא רק במונחים של קרבה למודל המערבי המקורי, אלא גם במונחים של התרבות המקורית המקומית. עד כאן בקצרה על התיאוריה.

שאלות של ביקורת

כאמור, התיאוריה הזו תומכת בהנחות המקובלות לגבי המודרניזציה בעולם המוסלמי. בקצרה, זהו עולם שהמודרניות המערבית הגיעה אליו והוא פגש בה באמצעות אינטראקציה של קבלה סלקטיבית, תמורות, התפתחות, שינויים מבניים ומוסדיים, ותוך דחייה של הפרוגרמה התרבותית המערבית של המודרניות המקורית ואף עיונות כלפיה. כלומר, עולם האסלאם מגלם פרשנות לא מערבית משלו למודרניות ומהווה מודרנה ייחודית או אף כמה מודרנות שכאלה. אלא שדווקא השאלות התמטיות והמתודולוגיות שהתיאוריה הזו מעוררת יכולות להביא אותנו לידי מחשבה מחדש על תופעות שונות במזרח התיכון, אשר מקובל לראותן כמודרניות או כמחוללות מודרניזציה. כך למשל השאלות הבאות:

האם הגדרת ה"מודרני" היא כל כך גמישה עד כי אין צורך להגדיר ערכי ליבה או מדדים כלשהם שהם תנאי להיותה של ישות כלשהי מודרנית? האם די בסיגול של כמה (כמה?) רעיונות או בהופעת שינויים חברתיים ומוסדיים כלשהם, השאובים מן המודרניות – לעיתים בצורה קלושה למדי, לשם מראית עין או כעלה תאנה – כדי להפוך מודרניים?

האם אין למודרניות מהות וגבולות שניתן להגדירם פחות או יותר? האם לא יתכן שבשלב כלשהו השינויים והבנייה מחדש של התמות או המוסדות המיובאים אל החברה הלא מערבית, יחרגו מגבולות אלה ויחצו אותם? האם אין חריגה שכזו עשויה להביא דווקא להופעתה של ישות חדשה פוסט-מודרנית, או לחילופין לתחייה של התרבות והמסורת המקומיים?

האם די בכך שישות קולקטיבית כלשהי נאנסה לתוך גבולות מדיניים (בידי הקולוניאליסט למשל); משתמשת בכלים, טכניקות וטכנולוגיות מודרניות; הקימה פרלמנט המשמש חותמת גומי ומוצא ללחצים אופוזיציוניים; או שיש בה התחלות של שינוי חברתי, כוחות שוק, תיעוש, פרולטריון עירוני ומתעשרים חדשים – האם די באלה כדי להפוך אותה למודרנית?

האמנם תמורות מוסדיות ומבניות-חברתיות שכאלה נעדרות קשר אורגני ומהותי לממדים התרבותיים והערכיים שלהן, עד כדי כך שהן בעלות מהות עצמאית ונפרדת, השומרת על עצם היותן מודרניות? האם פרלמנט, קובץ חוקים אזרחי, התחלות של תיעוש ורפורמות מתקדמות במנהל ובצבא הם בעלי מהות ומשמעות משלהם, ללא הקשר הערכי-תרבותי (המערבי) העומד ביסודם? האם לממדים השונים של המודרניות יש מהות נפרדת מן המהות הכוללת ויכולת קיום עצמאית כמודרנה, במיוחד לאחר שהם באים באינטראקציה עם המסורת המקומית, מתפרשים ומותאמים בתהליך בלתי פוסק?

מהו המכנה המשותף היסודי בין טיפוסיה השונים של המודרניות המערבית לבין טיפוסיה המודרניות שדחו את הפרוגרמה התרבותית המערבית של המודרניות; מהו המכנה המשותף ההופך את המודרנות השונות לבנות משפחה אחת של אוניברסליזם מודרני?

ולבסוף, שאלה הקשורה למפגש בין התמות התרבותיות של המודרניות אשר הובאו מאירופה, לבין המסורת והתרבות המקומית הלא מערבית: מה היו ועודם ממדי הסלקציה, הפירוש והניסוח מחדש, והאם בהכרח זה אכן מה שמתרחש בתהליך המודרניזציה; האם תמיד מדובר בבנייה מחדש ותיקון מתמשך? ההשערה שלי היא כי לא בהכרח תתרחש אותה אינטגרציה והפריה הדדית, ולא בהכרח יוצרו אותם שינויים אשר יולידו פרוגרמות חדשות. לעיתים

האינטראקציה הבין תרבותית תחשוף העדר יכולת למתח יצירתי, לשינוי ולמיטוט גדרות ההפרדה, ותביא דווקא ליצירת שלושה טיפוסים שהם תוצר של התנגשות ולא של השראה הדדית: מחשבה, תהליך או מוסד שהפרוגרמה המערבית השתלטה עליהם, כלומר, עברו מודרניזציה תוך כדי התמערבות; מחשבה, תהליך או מוסד שהם ביטוי לריאקציה ולתחייה של התרבות המקומית, תוך אימוץ אינסטרומנטלי של פירות הקדמה בכל מקום בו ניתן לאמצם; ומחשבה, תהליך או מוסד שהם ביטוי של רצון וניסיון להשראה הדדית ולצרוף מה שנתפס כנכון וטוב משתי התרבויות, אך מבלי להצליח לחולל אינטגרציה אמיתית. והתוצאה – ישות כלאיים חברתית-תרבותית חסרת זהות ברורה, הזוכה לביקורת מצד שני הטיפוסים הראשונים.

הלכה למעשה

בניסיון להחיל חלק מן הביקורת הזו על חלק מהנחות היסוד שלי בתחומים בהם אני עוסק בחקר המזרח התיכון, בחרתי במחשבה אחת ובשאלה אחת משאלות הביקורת אשר מצאתי מעניינות במיוחד: מקרה המבחן שלי הוא מחשבתו של שיח' מחמד עבדה (1849—1905); איש דת מצרי, מלומד ובעל מחשבה מקורית, דמות מרכזית בהיסטוריה המצרית, הערבית והמוסלמית החדשה, אשר נוכח אתגרי תקופתו הגיע למסקנה כי נדרשת רפורמה מקיפה בחיים האסלאמיים. משום גישתו הרציונליסטית, החשיבות שייחס לתבונה ולמדע, וניסיונו להכניס חיים חדשים בדרך ההתייחסות לחוק הקדוש, הוא נחשב בספרות המחקרית לאבי "המודרניזם האסלאמי".

שאלת הביקורת האחרונה ששאלתי לעיל משמשת לי כבסיס המתודי. כוונתי היא לבדוק את המהות והתוצאה של המפגש בין הפרוגרמה התרבותית המערבית של המודרניות לבין תפיסת העולם הלא מערבית במחשבתו של שיח' עבדה. מפגש כזה אכן התקיים. עבדה התעניין במחשבה האירופית של זמנו, למד אותה וניכר כי ייחס חשיבות רבה למציאת עקבותיהם של כמה מרעיונותיה החשובים, בתרבותו שלו – באסלאם. בחרתי בשלוש תמות ליבה בפרוגרמה המערבית וכמצוות תיאורית המודרנות המרובות אבחן את מידת השונות, הריחוק או הקרבה בין תפיסותיו של עבדה לאותן תמות ליבה. המדובר בשלושה ערכים אשר הבשילו באירופה לאורך מאות שנים בהשפעתם של הרנסאנס, הרפורמציה והנאורות: קבלת האפשרות של ריבוי חזונות ותחרות ביניהן; האדם האוטונומי ("הסוכנות האנושית"), והתבונה האוטונומית כמנחה הראשית בחייו. כך, בהשראתה של תיאוריה חדישה האמורה לאפשר לנו להבין טוב יותר את מחשבת עבדה ולהניחה במסגרת של הקשר סוציולוגי-תרבותי אוניברסלי, אני מבקש לבחון עד כמה היתה תפיסת עולמו של שיח' עבדה מודרנית וכיצד הפך ל"מודרניסט אסלאמי".

כאמור בתחילת מאמר זה, העבודה המלאה תראה אור בכרך מ"ו של "המזרח החדש".

מצד שני

נעמה דוד

את המדור "מצד שני" נחנך במאמר מתורגם פרי עטה של כפיף רצ'א צ'ידאן, חוקרת לבנונית ופרופסור לסוציולוגיה של הספרות באוניברסיטה הלבנונית, פעילה פמיניסטית ופובליציסטית ידועה במרחב הערבי. לשיטת צ'ידאן, קשת התגובות הערביות למפגש על המערב מבטאת יסוד מרכזי אחד: תפיסה של עליונות המערב כגורם מונוליטי ובלתי-משתנה. לטענתה, תחייה ערבית אמיתית יכולה להיות מבוססת רק על יסודות רציונליים ומפוכחים ועל שחרור מכבלי המסורת וקבעונותיה. מעניין לראות כי למרות אבחנותיה האמיצות אודות הקבעון המחשבתי הערבי ביחס למערב, צ'ידאן נדרשת דווקא להסבר התולה את אשמת "נטרול השכל הערבי" במערב עצמו; האחריות למצב הערבי, אם כן, מוטלת שוב על כתפיו של המערב. אנו מותירים לשיקולם של הקוראים את השאלה האם, בהתחשב בתכנים הביקורתיים (אם כי לא הראשונים או היחידים במינם) שהעלתה במאמרה, יכולה היתה צ'ידאן לחתום אותו בצורה אחרת. המאמר פורסם בגיליון מס' 549 (אוגוסט 2004) של כתב העת החודשי לענייני תרבות "אל-ע'רבי", היוצא לאור בכיית. בסוגריים מרובעים מובאים מונחים במקור או הסברים שלנו, בעוד שסוגריים עגולים הופיעו כך בטקסט המקורי.

תחייה ערבית – האם הדבר אפשרי?

כפיף רצ'א צ'ידאן

על מנת לבחון האם תיתכן תחייה ערבית, יש לרדת לעומקן של הסיבות לכישלונה עד כה.

השאלה האם תיתכן תחייה ערבית עדיין מעוררת מגוון של הצעות לפעולה, בעיות ותגובות מסוגים שונים. את הקריאה הראשונה, אם אפשר להגדירה כך, לתחייה ערבית, השמיעו המשכילים ברבע האחרון של המאה התשע עשרה. יסודותיה של הקריאה השנייה לתחייה החלו להתהוות אחרי מלחמת העולם השנייה, וקווי דמותה התגבשו בשנות החמישים של המאה העשרים, אחרי ששורה של מדינות ערביות קיבלו את עצמאותן; תנועות השחרור הערביות התחזקו; והליברליזם, הנאצריזם, הלאומיות והמרקסיזם בעולם הערבי התפשטו והגדילו את כוחם. אולם האירועים שקרו בעולם הערבי אחרי תבוסת 1967 גרמו עד מהרה לזעזועים במפלגות שהתקבצו תחת דגל הקדמה, ובכלל זה להופעת סדקים מהותיים בתנועת המאבק הפלסטיני. במהלך שנות השמונים השאלות הדוחקות ביותר היו האם הערבים מסוגלים להתגבר על כניעותם המלאה בפני המערב והאם תיתכן תחייה ערבית אמיתית, שאלה שעמדה ועומדת עד היום במרכז שיח המשכילים הערבים.

שלושת גלי התחייה, ששאפו ליצור דרכים להשתחרר מהתלות באחר, דהיינו, במערב, נשענו על הנחת היסוד שהמערב נהנה מעליונות מדינית, תרבותית, כלכלית, צבאית, טכנולוגית וכיוצא בזה. דומה שאחת הבעיות הבסיסיות, אשר היוותה ועודנה מהווה מכשול בפני המימוש המעשי של הקריאות לתחייה, טמונה בדימויו הבסיסי של המערב כגוש נוקשה ומונוליטי, כעובדה שאינה בת-שינוי ולא בת-חלוף, כגורם שעליונותו מוחלטת ונצחית מטבע בריאתו.

בעיית דימוי המערב

הסיבות לכישלון התחייה הערבית רבות ומגוונות. קיימת אינטראקציה בין גורמים מדיניים לבין גורמים כלכליים ותרבותיים, לעתים עד כדי התלכדות ובלבול בין סיבה לתוצאה. ביכרתי לפתוח מאמר זה בבעיית דימוי המערב בתרבות הערבית, במיוחד מאחר שעליונות המערב בכל המישורים, כפי כבר ציינתי, היא זו שהיוותה זרז לחיפוש אחר היסודות ועמודי התווך שיעמדו בבסיס התחייה הערבית המיוחלת.

בעיית דימוי המערב בתרבות הערבית נובעת ביסודה מההסתנוורות המתמשכת של הערבים מהעליונות האירופית מאז המאה התשע עשרה ומהעליונות האמריקאית לאחר מכן ועד היום, הסתנוורות אשר מייחסת למערב עליונות טבעית ונצחית. בספרו "מנטליות הטאבו" [ד'הֶנְיֵת אל-תַחְרִים] כינה צאדק גילאל אל-עַטִּים את העמדה הזו של השלמה עם הנחיתות "המטאפיזיקה של האוריינטליזם", מכיוון שהיא מייחסת את "ההבדלים בין תרבות אחת לשנייה ובין עם אחד לעם אחר ... לתכונות קבועות ולא לתוצאה של תהליכים היסטוריים דינאמיים".

תפישת המערב כעומד מעבר לזמן ולמרחב הולידה גישה מקובעת, שמתבטאת בשני זרמים רעיוניים. הראשון הוא הזרם הניאו-סלפי [אל-סַלְפִּיּוֹן אל-גִ'דִד]; הניאו-סלפים טוענים שלאסלאם יכולת אינהרנטית לתחייה, ושקווי-היסוד של התחייה הערבית המיוחלת הותוו באופן מדויק כבר בחברה האסלאמית הראשונה ובתור הזהב שלה. לדידם, לא הדמוקרטיה ולא הצדק החברתי משתווים לסדר החברתי באסלאם הקדום. הזרם השני הוא הזרם המתמערב, המסונוור מכך שהמערב מחזיק בסוד הכוח והשליטה, ומסיבה זו רואה במערב מופת עליו צריכה התחייה הערבית להתבסס.

שני הזרמים גם יחד מצניעים את מרכיב הקפיטליזם המערבי, אשר התפשט עד כדי מה שמכונה כיום "גלובליזציה". זו מושתתת על יסודות חדשים ובנויה ממרכיבים מגוונים, אשר מאפשרים לקפיטליזם סתגלנות מבנית שאינה כרוכה בויתור על היסוד הנצלני ועל הריכוזיות. לא כל שכן מוצנעות תופעות הלוואי של הגלובליזציה, המאיימות במישור התרבותי, הטכנולוגי, המדיני והכלכלי על התחייה המיוחלת; אלה מתבטאות בכך שהאליטות השלטוניות והכלכליות (בעלי הכוח במגזר הפרטי ובקרב הבורגנות וכן גורמים אחרים בעלי-השפעה) מתמקדות במשיכת השקעות זרות ובניצול הקדמה הטכנולוגית לקידום ערכי התרבות של הגלובליזציה.

שני הזרמים, אם כן, מסתירים את היסוד האמיתי של המאבק בין מדינות הדרום, ובהן מדינות ערב, לבין הכוחות השולטים בכלכלה העולמית ביד רמה (דהיינו הניאו-אימפריאליזם, או האימפריאליזם החדש). באופן זה המאבק נתפש כמאבק בין האסלאם למערב הנוצרי (לשיטת הניאו-סלפים) או כמאבק בין המערב העליון לבין מתנגדי עליונותו, דהיינו, אויבי הקדמה (לשיטת המתמערבים). הסתרת היסוד האמיתי של המאבק משותפת הן לאליטות הערביות [דהיינו המתמערבים], השואפות לחולל שינוי בחברה ובמדינה על בסיס האינטרס הערבי המשותף והפיכת הזירה הבינלאומית לצודקת ודמוקרטית יותר בצל אתגרי הגלובליזציה, והן למתנגדי המערב [דהיינו הניאו-סלפים], אשר עוינותם כלפי המערב נובעת ביסודה מתפישתם המקובעת לגביו – תפישה הזוהה לזו של המתמערבים אך נובעת מנקודת מוצא שונה ומעמדה מנוגדת.

מתנגדי המערב מייצגים אפוא את מה שאל-עטיס הגדיר בספרו הנזכר לעיל כ"אוריינטליזם הפוך", אשר מתבטא ב"שינוי ערך היסוד מן האמונה בעליונות המנטליות המערבית אל האמונה בעדיפות המנטליות הערבית המזרחית". בשני המקרים – ההתמערבות והניאו-סלפיה – נפגעת אחת מהמטרות ארוכות הטווח והבולטות ביותר של התחייה הערבית: ביסוס החיים החברתיים והלאומיים בכל המישורים על יסודות רציונליים.

כך מתנהל מאבק מר בין המשתייכים לשני הזרמים הנזכרים לבין המשכילים הפרוגרסיביים הנאבקים למען הרציונליזם, שבלעדיו אף תחייה לא תהיה שלמה. כפי שהסביר נאציף נצאר בספרו "הלוגיקה של השלטון" [מנטק אל-סלטה], שחרור מלא של המחשבה בעולם בו האדם מתפקד כיצור חברתי מחייב "עצמאות מחשבתית, לא רק ביחס לסמכות הדתית, אלא גם ביחס לסמכות הפוליטית, הנהנית מעמדת הכוח והשליטה בחברה".

שחרור המחשבה מהקבעונות, בין אם ביחס למסורת או ביחס לעליונות המנטאלית של המערב, הוא תנאי הכרחי לבניית יסודות התחייה החדשה המיוחלת. אם יסודות התחייה לא ייבנו על בסיס זה, כל ניסיונות הרפורמה לא יועילו ויביאו רק למראית עין של שינוי, רחוק מתחייה המבוססת על מהפך מחשבותי. הדוגמה הטובה ביותר לכך היא כשלונן של מדינות ערב, גם העשירות שבהן, בתכניות הרפורמה שלהן בשלושת העשורים האחרונים, למרות שעמדו לרשותן משאבים אנושיים וטבעיים רבים. די בדוגמה אחת מני רבות: למרות שמדינות ערב הוציאו על חינוך את האחוז הגבוה ביותר מן התוצר המקומי הגולמי [להלן תמ"ג] בקרב המדינות המתפתחות, לפי דו"ח הפיתוח האנושי הערבי לשנת 2002, ולמרות שבין השנים 1980—1995 הוצאה על חינוך עלתה לפי אותו דו"ח ב-50% (במחירים נוכחיים), שיעור הבערות בעולם הערבי נותר גבוה מהממוצע הבינלאומי וגבוה מהממוצע במדינות המתפתחות; לפי הדו"ח מספר האנאלפביתים במדינות ערב נאמד בכשישים מיליון בוגרים.

כוונות לחוד

יתכן שדו"ח הפיתוח האנושי הערבי לשנת 2002 הוא כשלעצמו דוגמה טובה, לענייננו, לקיבעון ביחס לעליונות המנטאלית של המערב. זאת למרות שהדו"ח קורא לחולל תחייה ערבית ושואל האם האזור ימשיך לנוע תמיד מכוח האינרציה, או שמא תצמח באזור יוזמה לתחייה שתבטיח עתיד משגשג לבני הלאום הערבי.

דו"ח זה, שבא בעקבות סדרת הדו"חות השנתיים שתוכנית הפיתוח של האו"ם מפרסמת מאז שנת 1990, משקף את האקלים העולמי החדש ואת הצורך להטמיע חידושים בתחומים שונים, כגון כלכלה, טכנולוגיות מידע ותקשורת, שמגמתם בין-לאומיות וגלובליזציה. הדו"ח אף אינו מסתיר את המאמצים שמשקיעים המומחים הערבים כדי לספק מידע מדעי יותר לגבי מצב המדינות הערביות. הוא מלווה בניתוחים, נתונים ורעיונות אשר חושפים את הפרצות ואת הפגמים המרכזיים אשר מעכבים את תכניות הפיתוח בעולם הערבי, ובמקביל מצביע על האתגרים אשר מחייבים העמקה של שיתוף הפעולה הבין-ערבי. מאמצים אלה ראויים לכל הכבוד וההערכה, ואיננו מפקפקים כלל בכוונותיהם של המומחים ובנאמנותם הערבית – אולם אל להם להסתיר את האידיאולוגיה של הגלובליזציה, שהדו"ח מממן את האופי השתלטני שלה. מחברי הדו"ח מתיימרים להציג תכנית פעולה שמביאה בחשבון את האתגרים העולמיים החדשים לצד צרכי הפיתוח המקומי, אולם מוטבע בו חותמם של ערכי החרות, הדמוקרטיה, ההשתתפות, ההעצמה, החברה האזרחית, זכויות האדם וכן הלאה – בפרשנות שהגלובליזציה מעניקה להם. מחברי הדו"ח הערבי מציבים את המודלים של החופש, הדמוקרטיה וההשתתפות, שהושגו בעקבות תהליך הפיתוח במדינות העשירות, כמופת לתהליך הפיתוח במדינות העניות. זאת בעוד שהתבניות המוכנות הללו אינן אלא מנגנונים, שנועדו לכפות על המדינות הערביות את המדיניות ואת תכניות הרפורמה בהן החלו מאמצע שנות השמונים, אשר נשענות על מודלים של ייצוב כלכלי ורפורמות מבניות תחת עיניהם הבוחנות של הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית. אולם המודלים הללו אינם מתמודדים עם פגמים בשוק [העולמי], ולכן קשה להניח שהשוק מבטא בהכרח את האינטרסים של המדינות העניות והחלשות.

מסיבה זו הדו"ח גם מסווה את הפגמים המבניים האמיתיים המסתתרים מאחורי הפגמים המוניטאריים והפיננסיים. הבולטים מביניהם הם שחיתות פוליטית ומנהלית, לכידות לאומית ופן-ערבית

לוקה בחסר, נטייה גוברת לניתוק העמים הערביים מכל תרבות רצינית, דיכוי התנועה העממית הערבית, מסחור פוליטי של הרעיון הלאומי ותפישתו כעובדה ברורה מאליה עליה גדל האזרח הערבי באופן טבעי, ועוד.

המשטרים והממשלות הערביות נושאים באחריות לפגמים הללו. טשטוש בדו"ח כמוהו כטשטוש הסתירה בין הצמיחה הבלתי מבוקרת של התאגידים הרב-לאומיים מחד, לבין הכלכלה הלאומית המגוננת של המדינות החלשות מאידך, כל זאת על רקע שוק פיננסי ומסחרי חופשי ועל רקע הפרטת המגזר הציבורי.

טשטוש הפגמים הללו מסתיר את הניגוד שבין גלובליזציה קפיטליסטית למדינות חזקות וכן את העובדה שהגלובליזציה חותרת להסיר מדרכה מכשולים אשר מגבילים תנועה וצמיחה של הון, באמצעות המשך הכוונתן של כלכלות המדינות הנחשלות אל התייבוב הרצוי לה. הדו"ח לא מזכיר, למשל, את הגידול באבטלה ובעוני או את הירידה בהיקפי התמ"ג במדינות ערב בין השנים 1980—1995, שחלו בעקבות יישום התכניות לייצוב ולרפורמות מבניות. זאת בעוד שנסיוןן של מספר מדינות במזרח אסיה מוכיח כי העובדה שנקטו מדיניות כלכלית בריאה – שאיננה קיימת במדינות ערב, הסובלות מרמה נמוכה של שקיפות וביקורת – אפשרה להן, לפי הערותיו של מומחה הכלכלה מהדי אל-חאפט' על דו"ח הפיתוח האנושי, להשיג זינוק בצמיחה בתקופה שבה הודה הכלכלן האמריקאי [ממחברי הדו"ח] שהניסיון המזרח אסיאתי "התנהל בניגוד להנחיות הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית, שלחצו על מתן חופש פעולה לשוק, צמצום התערבות המדינה וכפיית המתכון של רפורמות מבניות ומודרניזציה בכלכלה".

נגד שלטון ההיגיון

לא זו בלבד שהמחשבה הממסדית המקובעת [ביחס למערב] מפריעה – במיוחד בשל ממסדיותה – לעצמאות מחשבתית ולחופש המחשבה במדינות ערב, אלא היא גם מושכת אליה משכילים והוגים מחוץ לזרם המתמערב, דהיינו כאלה שאינם מסונוורים מהמערב רק בגין האמונה שהוא נהנה מעליונות טבעית. משיכה זו מעידה כי הקיבעון [ביחס למערב] הוא תכונה המאפיינת את החברה הערבית, כלומר קיבעון שהתמסד ומתוך כך הפך למטעה.

ייתכן כי אחד הגורמים הראשיים המשמשים לנטרול השכל הוא נטרול יכולות הניתוח והביקורת שלו. אנו עבד אל-מלך כבר כתב כיצד מדיניות החינוך, שיסודותיה הונחו על ידי הכיבוש הבריטי במצרים, מנטרלת יכולות אלה; בספרו "מחקרים על התרבות הלאומית" הוא כותב כי "דאנלופ, היועץ לענייני חינוך בימי הלורד קרומר, סבר כי שעבוד מצרים לאורך שנים יובטח לא על ידי כיבוש צבאי או שעבוד כלכלי, אלא רק באמצעות דיכוי המחשבה המצרית מן השורש באופן שלא תהיה מסוגלת להתפתח, להמציא וליצור, ותהיה תלויה בזולתה כדי להתקיים. דאנלופ סבר שכדי להשיג מטרה זו שומה על מערכת החינוך היסודי, התיכוני והגבוה להתמקד בשינון בעל-פה ללא דיון; בדקלום מכתבי הקודש ללא ביקורת; בחיקוי המקורות והמורים בלא ניתוח וללא גיבוש עמדה עצמאית; ובקבלת המלה הכתובה מבלי להעמידה במבחן ולהתפלפל עמה".

אסיים בשאלה בה התחלתי, והיא האם תיתכן תחייה ערבית אמיתית. תשובתי היא שדבר אינו בלתי אפשרי בהקשר זה, ובלבד שיתחילו להיעשות צעדים ממשיים לשחרור המחשבה מהכבלים הפנימיים והחיצוניים גם יחד.

תעודות

יוסף סופר

את המדור "תעודות" בחרנו לחנוך במסמך המכונן של הועדה להגנה על זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים בירדן, אשר נוסדה באוקטובר 2004 בחסות מפלגות האופוזיציה הירדנית.

מספר עניינים העולים מן הטקסט ראויים לציון מיוחד. ראשית, למרות הרטוריקה החריפה – כצפוי – נדמה כי אין כאן ניסוחים חריגים ביחס לעמדה הרשמית של הרשות הפלסטינית. התכנית המדינית המפורטת במסמך, כמו גם תפקידה של הועדה, מוגדרים בזהירות; הרושם הוא כי בגיבוש הנוסח הושקעו מאמצעים רבים על מנת למנוע כל סוג של אי הבנה מצידם של גורמים פלסטיניים וערביים שונים, או תחושה כי הועדה מבקשת לנגוס בסמכויות של גורמים קיימים או בריבונות של מדינות ערביות שונות. ראויה לציון גם הקריאה להותיר את מחנות הפליטים על כנם ולשמור על צביונם; דומה שמפלגות האופוזיציה הירדניות מבקשות להותיר את מצב הפליטות על כנו גם לאחר המועד בו ישובו הפליטים למולדתם ולאחר התרוקנות המחנות מיושביהם הנוכחיים. עמדה זו מעידה על חשיבות מחנות הפליטים בזכרון הקולקטיבי ובאתוס הפלסטיני העתידי.

אולם דומה כי המרכיב המשמעותי ביותר בהתייחסות של מפלגות האופוזיציה הירדניות לנושא הטעון של הפליטים הפלסטינים הוא דווקא העדרו הבולט של הלהט המהפכני, ושמה נאמר אף קבלת הריבונות המדינתית הערבית. המפלגות "לא שואפות להתחרות באף גורם"; הפליטים "לא נאבקים במדינות הערביות המיוודות עמם"; מדינות ערב מזהרות בעדינות מ"נפילה למלכודות האויב" ונקראות בנימוס "להקל ככל האפשר על הקמת ארגונים עממיים" ולהבטיח להם חופש ביטוי. מעל הכל, מפלגות האופוזיציה הירדניות מזדרזות להדגיש כי אין במאבק כדי לשלול מהפליטים את זכויות האזרח שכבר הצליחו להשיג עד כה – בראש ובראשונה בירדן.

המסמך פורסם בגיליון מס' 615 (21-14 באוקטובר 2004) של השבועון "אל-אהאלי" השייך למפלגת האופוזיציה הירדנית חש"ד (המפלגה העממית הדמוקרטית). סוגריים מרובעים שימשו אותנו לציון מונחים בערבית שבחרנו להביא בפני הקורא, בעוד סוגריים עגולים משמשים לתוספות מבהירות המתחייבות מן הנוסח העברי אך אינן מופיעות בנוסח הערבי.

הועדה להגנה על זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים / ירדן,

מייסודן של מפלגות האופוזיציה בירדן

א. המפלגות המשתתפות:

1. מפלגת חזית הפעולה האסלאמית
2. מפלגת העם הדמוקרטית הירדנית (חשד)
3. מפלגת האחדות העממית
4. מפלגת הבעת' הערבית הפרוגרסיבית
5. מפלגת הבעת' הערבית הסוציאליסטית
6. מפלגת התנועה הלאומית
7. המפלגה הקומוניסטית הירדנית
8. מפלגת אל-אנצאר הערבית
9. מפלגת הפעולה הלאומית (חק)
10. מפלגת האדמה הערבית
11. המפלגה הפרוגרסיבית

ב. אישים עצמאיים:

1. עו"ד עבד אל-עזיז צקר
2. מר עבד אל-עזיז אל-עטי
3. גבי עצאם עבד אל-האדי
4. מר עזת אללחאם
5. מר עטא אל-וחידי
6. מר רשאד אבו שאור
7. ד"ר נאפע אל-חסן

ג. מיופי כח:

1. נציג המורים
2. נציג הפועלים
3. נציג השירותים

ד. בעלי תפקידים:

1. אחמד יוסף עליא, מזכיר
2. עבד אלעזיז ג'בר, הממונה על יחסי הציבור
3. טלעת אבו חאשיה, דובר
4. עבד אלמג'יד דנדיס, האחראי על המחקרים והפעילויות
5. עבד אלעזיז צקר, מתאם כללי עם אונר"א

בשם האל הרחמן והרחום

התכנית המדינית של הוועדה להגנה על זכות השיבה של הפליטים הפלסטיניים / ירדן

הקדמה

סוגיית הפליטים הפלסטיניים נפתחה לדיון באמצעות תכניות ודרכי פעולה אפשריות שונות ומשונות. הממשל האמריקאי מפעיל את השפעתו הבינלאומית ומגייס את קשריו האזוריים (עם מדינות) ערביות כדי להפעיל לחץ ולהביא להתקדמות משמעותית בשרטוט הקווים המנחים לפתרון בעיית הפליטים הפלסטיניים, וכדי ליצור עובדות שימחישו בפועל את הפתרון הזה. כל זאת, בתיאום עם עמדות האויב הציוני והשקפתו לגבי הפתרון, בהתבסס על הטמעת הפליטים ויישובם, ובהתבסס על דחייה מוחלטת של זכות השיבה שלהם. האירועים האחרונים מראים על האצה במהלכים, ביוזמות ובצעדים המכוונים לפגוע בזכויות הפליטים הפלסטיניים, להשפיע על הברירות העומדות בפניהם ולאפשר את תכניות היישוב והשיקום. מטרתן הברורה של יוזמות ותחבולות אלה היא להחליש את המעמד המדיני והחוקי של בעיית הפליטים, כמו גם את מעמדה של החלטה 194, וזאת באמצעות שינויים מסויימים שיש בהם כדי לפרק את מרכיביה של ההחלטה ולבטלה בהדרגה. הכוונה היא לאונר"א, מעמד מחנות הפליטים והמאפיינים המדיניים והחוקיים של הפליטים הפלסטיניים.

לנוכח העובדה שההסכמים וחוזי הכניעה שנחתמו בין הצדדים הערביים לבין האויב הציוני לא צלחו ולא הביאו אלא ליתר יהירות מצידו של האויב, רברבנות והתבצרות בעיקשותו להכחיש ולדחות את זכות השיבה של הפליטים למולדתם הגזולה ולמנוע מהם לממש את זכות ההגדרה העצמית שלהם על אדמת מולדתם, וזאת למרות שזכות השיבה הינה זכות טבעית אותה ציינו במפורש ואותה הבטיחו כל ההסכמים הבינלאומיים, ההכרזה העולמית על זכויות האדם והחלטות האו"ם, במיוחד החלטה 194 משנת 1948 והחלטה 237 משנת 1967 בעניין שיבת העקורים;

ולנוכח הניסיונות הבהולים והמפוקפקים של גורמים מספר להתלכד נגד זכות זו ולהציג תכניות פתרון נפתלות, אותן הפליטים הפלסטיניים דחו ודוחים, בהכרזים חוזר והכרז כי הם דבקים בזכות השיבה ואינם מקבלים שום פתרון אחר במקומה;

הגיעה השעה שציבור הפליטים הפלסטיניים יתפוס את מושכות היוזמה ויגן בעצמו על זכות מקודשת זו, שהפכה מטרה למזימות ומיקח וממכר מצידם של גורמים רבים, במיוחד לאור חוסר האיזון הנוכחי במעגלים הערבי והבינלאומי. על ציבור הפליטים להתארגן בצורת ועדות וארגונים עממיים אשר יטלו על

שכמם את משימת גיוס כוחותיהם של הפליטים וארגון שורותיהם, למען יתמודדו עם כל נסיון אשר יש בו לטשטש את זכות השיבה ולוותר עליה. למותר לציין כי תנועה עממית מסוג זה לא תשאף להתחרות באף גורם או להחליף אף גורם, ובמיוחד לא את אש"ף או כל אחת מן המדינות הערביות הנוגעות בדבר. פעילותה תוגבל למאבק בכל מי שינסה לפגוע בזכות השיבה או לסכלה באמצעות אישור תכניות פתרון חלופיות כגון יישוב, פיצויים וכיוצא באלה תכניות אוויליות שהן בגדר מכירה של המולדת וויתור עליה, אותה מולדת שאין לאיש זכות לוותר ולו על שעל אחד מאדמתה.

לאור כל זאת הרינו להדגיש בקול גדול כי אין לוותר על שום זכות מזכויותינו ההיסטוריות במולדתנו [פי וטננא], וכי איננו מייפים כוחו של אף אחד ואף גורם לוותר על זכויות אלה. המוני הפליטים נקראים בזאת להתארגן בועדות עממיות ולהכין תכנית מאבק אסטרטגית במטרה להשיג את זכויותינו במלואן. בהקשר זה יש להדגיש את עקרונות היסוד הבאים:

1. הבעיה הפלסטינית הינה בעיה ערבית אסלאמית ולב ליבו את המאבק הערבי-אסלאמי – ציוני. באותה מידה זוהי בעיה לאומית, שההגנה עליה היא חלק מהמשימה הלאומית המשותפת לכל ארצות ערב – לעמוד נגד נסיונות ההשתלטות שכפה האויב הציוני על המרחב הערבי.
2. משימת ההגנה על זכות השיבה של הפליטים הפלסטיניים בירדן, והעמידה מול כל תכניות השיקום והיישוב, הינה משימה לאומית ירדנית הכלולה במשימה הלאומית המשותפת להתנגד לכיבוש ולהתפשטות הציונית – תוך הגנה על ריבונותה של ירדן, עצמאותה, שלמותה הטריטוריאלית והווייתה הלאומית – כדי לסיים את הכיבוש ולאפשר לעם הפלסטיני לממש את זכויותיו הלאומיות לשיבה, להגדרה עצמית ולהקמת מדינה עצמאית על אדמת מולדתו היא מדינת פלסטין שבירתה ירושלים. כמו כן, אחדות הגורל של העם הירדני והעם הפלסטיני, רקמת החיים החברתית המשותפת לשני העמים וההיסטוריה הייחודית המחברת ביניהם מחייבות לאחד את כל הכוחות הלאומיים והאסלאמיים כדי להתמודד יחדיו שכם אל שכם נגד האויב הציוני, עד אשר תשיב אומתנו הערבית את זכויותיה הגזולות.
3. מאבקם של הפליטים אינו מתנהל נגד המדינות הערביות המיוודדות עימם. זהו מאבק נגד האויב הציוני שגזל את מולדתם ונישל אותם מבתיים ומרכושם, ונגד המדינות אשר גרמו לאסונם ואשר מסייעות לאויב שלהם בכל האמצעים הכוחניים, וארצות הברית בראשן.
4. סוגיית שיבת הפליטים הפלסטיניים לפלסטין היא אחת המערכות הכבירות נגד האויב הציוני. לפיכך, חשוב מאד שהמדינות הערביות בכלל, והמדינות המארחות אותם בפרט, יקלו ככל האפשר על הפליטים להקים ועדות וארגונים עממיים אשר יארגנו את שורותיהם, ויעניקו להם את החירות המספקת להשמיע את קולם, לבסס את זכות השיבה שלהם למולדתם ולאפשר להם הגדרה עצמית על אדמת מולדתם הפלסטינית. זאת משום רגישותה של בעיית הפליטים והשלכותיה על המדינות המארחות את הפליטים.
5. לפיכך, גיבוש אסטרטגיה עממית להגנה על זכות השיבה של הפליטים הינו צו השעה וחשיבותו עליונה. גיבוש זה הוא חלק מהמשימה הלאומית הדורשת התגייסות עממית רחבת היקף ככל האפשר כדי להיאבק באויב ולחלץ ממנו את הזכויות שנגזלו על ידיו.
6. יש לדבוק ללא סייג בהחלטות הבינלאומיות שיש להן זיקה לזכויות הפליטים הפלסטיניים. יש לדחות כל פגיעה בהחלטות אלה ובמיוחד בהחלטת האו"ם מספר 194 משנת 1948 המציינת במפורש את זכות השיבה שלהם.

7. יש להתעקש על שיבת העקורים הפלסטיניים לפלסטין ולהקל עליהם לעשות זאת. יש גם להכיר בהם כפליטים מבחינה זו. כמו כן יש לעמוד בתוקף על הדחיפות שביישום החלטת האו"ם מספר 237 משנת 1967 הנוגעת לזכות השיבה שלהם.
8. יש לדחות נסיונות להמיר את זכות השיבה בפיצויים, שהרי יש בכך משום התכחשות לזכויות הטבעיות וההיסטוריות של העם הפלסטיני באדמת [פי תראב] מולדתו הפלסטינית.
9. יש לדחות כל קריאה או תכנית לפתרון בעיית הפליטים הפלסטיניים על בסיס אזורי, שמטרתה שיקום הפליטים ויישובם תוך מחיקת זכות השיבה.
10. יש לראות בפליטים בכל המדינות המארחות אותם אזרחים הדבקים בזכות השיבה למולדתם; אין לפגוע בזכויות שהשיגו (באותן מדינות).
11. יש לסרב לחיסולה של אונר"א או להפסקת שירותיה, הפחתתם או הסתתם למטרות אחרות. יש לדרוש מהמדינות התורמות התחייבות לתרום למען המשך שירותיה של הסוכנות. שירותים אלה, מעבר להיותם הכרחיים להקלה על סבלות הפליטים, מייצגים את המחוייבות הבינלאומית כלפי הפליטים הפלסטיניים עד אשר ימצא פתרון צודק לבעיה שלהם, כפי שהדבר נוסח בהחלטה על הקמתה של אונר"א.
12. יש לקרוא למדינות המארחות לעשות כל מאמץ להותיר את מחנות הפליטים על כנם ולשמור על צביונם הנוצר בקרבם את זהותם המדינית. זאת למען תיוותר עדות חיה להיקף קורבנות האויב הציוני, אותם אלה אשר גרש ושעל ההריסות שהותירו מאחור הקים את מדינתו.
13. יש להיאבק על מנת לסכל את נסיונותיהם של מספר גורמים ערביים להשתתף במשא ומתן הרב צדדי, למען לא ייפלו במלכודות של האויב וייטלו חלק בתכניותיו הנפתלות אשר מטרתן האמיתית היא יישוב הפליטים הפלסטיניים ושיקום תחת מעטה מזויף של "פיתוח" ו"נורמליזציה". אנו דורשים ממדינות אלה לכבד את הזכויות הלאומיות הקבועות של העם הפלסטיני לשיבה ולהגדרה עצמית. זכויות אלה הן זכויותיו הלאומיות והאסלאמיות ואין לוותר עליהן מרצון או שלא מרצון.
14. על בסיס העקרונות המוזכרים לעיל החליטה ועדת התיאום העליונה של מפלגות האופוזיציה הירדניות לכוון ועדה בשם "הועדה להגנה על זכות השיבה של הפליטים הפלסטיניים / ירדן, מיסודן של מפלגות האופוזיציה הירדניות". ועדה זו תתחיל לפעול מייד ותשלים את הקמת מסגרותיה וועדותיה המקומיות השונות. הוחלט כי הרכבה יהיה כדלהלן:
- א. נציג אחד מכל מפלגה ממפלגות האופוזיציה הירדניות המבקשות ליטול חלק בוועדה זו.
- ב. נציג אחד מכל אחת מהועדות הבאות השייכות לאונר"א: ועדת המורים, ועדת הפועלים וועדת השירותים.
- ג. מספר שווה ומייצג של אישים עצמאיים מתוך הפליטים הפלסטיניים בירדן.
- ועדת התיאום העליונה של מפלגות האופוזיציה פונה למגוון האישים הבולטים והארגונים החברתיים במדינה כדי להשלים את הרכבת הועדה על בסיס תכניות הפעולה המתאימות והעקרונות המוזכרים לעיל.

מקדם

במדור "מקדם" נציג נושא או מאמר מתוך אחד הגיליונות הראשונים של כתב העת **המזרח החדש**, אשר החל לצאת לאור שנה לאחר קום המדינה. אנו סבורים כי דברים רבים שנאמרו או נכתבו אז מעניינים גם היום, ולמצער ניתן ללמוד מהם רבות על תפיסות העולם של האליטה האינטלקטואלית בישראל בכלל, וזו המזרחנית בפרט, בשנים שלאחר קום המדינה.

מצאנו לנכון לחנוך מדור זה בדברי הפתיחה של נשיאה הראשון של החברה המזרחית הישראלית, פרופ' ש"ד גויטיין המנוח, לרגל ייסוד החברה והוצאתו לאור של כתב העת שלה, "המזרח החדש". דומה כי למרות למעלה מיובל השנים המפריד בינינו ובין המעמד בו נאמרו הדברים, עדיין לא נס ליחס.

הדברים מופיעים להלן ככתבם וכלשונם כפי שהתפרסמו ב**מזרח החדש**, כרך א, חוברת 1 (תשרי תש"י, אוקטובר 1949), עמ' 1—2.

המזרח החדש

פרופ' ש.ד. גויטיין

נשיא החברה

הקמת מדינת ישראל סיימה בצורה דרמטית תהליך רב תמורות של תקומה מדינית, תהליך שהקיף את ארצות המזרח ממצרים ועד הודו ומתורכיה ועד תימן במשך דור שלם. הוכנה הבימה להתפתחות שאין לשער את ממדיה. אך האם גם המשתתפים במחזה מוכנים לשחק את תפקידם כראוי?

מזרח זה הוא ערש התרבות האנושית. הוא יצר, בהאבקות עם איתני הטבע ומתוך הכנעתם, את היסודות של חיי חברה ומדינה, של מדעים והשקפת עולם. על נסיון דומה יש לחזור מכאן ולהבא, ובשלב גבוה יותר. עניות וניוון מצויים כיום על פני כל המזרח הזה. אך אוצרות ללא שיעור טמונים מתחת לקרקעו והם מצפים ליד החרוזה, שתעלה אותם ותהנה בהם את הבריות. ואולם בשעה שבתחילת השבוע העולמי הראשון, לפני שבעת אלפים שנה, הביא כיבוש הטבע לידי גיבוש החברה, דומה שבתחילת השבוע העולמי השני צריכה לחול כאן תמורה עמוקה, תמורה בלבבות ותמורה בחברה, קודם שיהיו בני המזרח עצמם מסוגלים לכבוש מחדש את טבע ארצם.

ישראל חפץ לתרום את תרומתו ולקחת את חלקו בכיבושים החדשים האלה. ורבות הן התכונות המכשירות אותו לתפקיד זה. הוא נתנסה ונצרף מתוך יסורים קשים, ובחבורתו הוא אפשר וירפא גם לשכניו. ואולם כדי להיות מוכשר באמת לפעול בשכנות זו, צריך העם הישראלי להיות יותר מעורה בה, צריך לדעתה יותר וללמוד להבין לרוחה.

החברה המזרחית הישראלית, שנוסדה בל"ג בעומר תש"ט, לאחר שצצו כמעט באופן ספונטני ובבת אחת סניפים בירושלים, בתל אביב ובחיפה, מתעתדת לעמוד בפרץ הזה ושואפת, כדבר תקנונה, "לעורר התעניינות, להפיץ ידיעות ולעודד את המחקר המקורי על המזרח בכל השטחים, ולטפח קשרי תרבות וידידות עם עמי המזרח". אין חברתנו מתיימרת להיות המורה והמדריכה של האומה. נהיר לה היטב, כי קשה להכיר את המזרח החדש, מפני שהוא עדיין לא

הספיק להכיר את עצמו; קשה לגלות את פניו האמתיים, מפני שקווי פרצופו עדיין לא נצטיירו כל צרכם. במזרח החדש הזה יש הרבה, שאינו חדש, ולא מעט שאינו מזרח. כמו עלם צעיר תוסס, שמורשת סביבתו והשפעות זרות משמשות אצלו בערבוביה, כך גם המזרח החדש עדיין לא עמד על טיב עצמו ולא גיבש את רוחו ביצירות ספרותיות במדה שתאפשר לזר לחדור בו בקלות. אך קשי המשימה של הכרת המזרח רק מגרה את החשק להתנסות בה ומה גם שהיא לגבינו צורך חיוני, שאין עוד להתעלם ממנו. לחברה המזרחית הישראלית תכניות נרחבות להגשמת המטרות שהותוו לעיל, אך היא שמה לה לקו שלא להכריז עליהן אלא עובר לעשייתן. בזמן הקצר של קיומה כבר ניתנו שורות של הרצאות בכל אחת משלוש הערים הגדולות, וכפי שיראה הקורא מתוך ההודעות שבסוף חוברת זו, כבר הוכנה תוכנית מפורטת לעונת החורף הקרובה. החברה לא תצמצם את פעולת ההרצאות בתוך מסגרת סניפיה היא, אלא מתעתדת להכין שורה של נושאים ומרצים, שיוכלו לספק צרכיהם של מוסדות תרבות מקומיים בערים הבינוניות והקטנות, במושבות ובמושבים, בקיבוצים ובקבוצות.

הצעד השני לקראת הגשמת מטרות חברתנו היא הוצאת הרבעון "המזרח החדש", שחוברתו הראשונה מובאת בזה לפני הקורא. רבעון זה מיועד לתת אינפורמציה שוטפת ומהימנה על המתרחש והמתקדם בארצות המזרח, וביחוד בארצות המזרח התיכון. אינפורמציה זו תבוא הן בצורת ליקוטים ותמציות מקורות, הן בצורה מאמרים, שיסמכו או יסבירו תופעות חשובות בכל שטחי החיים של המזרח המודרני. במדור המאמרים תמצא את מקומה גם מורשת העבר ותרבות המזרח. אופיו האינפורמציוני של הרבעון יתבטא גם במפתח של שמות ועניינים, שיופיע בסוף כל כרך ד' של חוברות וישמש, כפי שאנו מקווים, מכשיר נאמן למעיין העברי, כדי למצוא ולאמת את כל העובדות החשובות, שידיעתן דרושה לו בעבודתו היומיומית. לכשתורחב היריעה, יבואו גם דברי ספרות מתורגמים, שיראו את העולם המזרחי, כפי שהוא רואה את עצמו באספקלריה של מיטב סופריו.

החברה המזרחית מקווה להוציא בקרוב, יחד עם החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, רבעון מזרחי גם בלועזית. ידיעה על תוכן הרבעון ההוא, עד כמה שהוא יהיה נוגע למזרח החדש ולתרבותו, תמסר גם לקוראי הרבעון הזה.

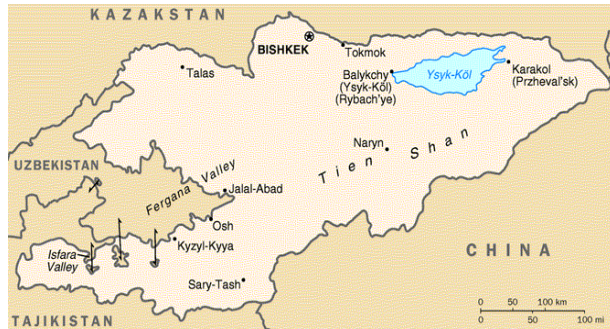
החברה המזרחית הפקידה את העריכה של רבעונה העברי בידי האמונות של חברנו **יעקב שמעוני**, הידוע בציבורנו מתוך ספרו "ערבי ארץ ישראל" ומאמריו והרצאותיו המעניינות על בעיות המזרח החדש. על ידו פועל חבר של עורכי משנה, כל אחד במדורו: מר אשר גורן – לקט הידיעות; מר שמואל יערי – ענייני כלכלה וצבא; מר פסח שנער – מאמרים ומסות; מר ד"ר ש. פינס – מורשת המזרח ותרבותו; מר א. דותן – ידיעות החברה. בשם החברה הריני מברך את חבר העורכים ואת המחברים בכרכת הצלחה והשבחה מתמדת: "והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד".

יומן מסע

קירגיזסטאן: בין אסלאם, תורכיות וגלובליזציה

ד"ר מיכל בירן

התפרקות ברית המועצות בשנת 1991 הביאה לעולם מספר מדינות מוסלמיות עצמאיות חדשות. אחת מהן היא קירגיזסטאן – מדינה קטנה, הררית ובניגוד לשכנותיה עניה באוצרות טבע ("אנחנו כמו ישראל – לכולם מסביב יש נפט ורק לנו לא") – אשר מנסה מאז

קבלת עצמאותה לגבש לעצמה זהות לאומית, גם אם בצורה פחות אגרסיבית מזו שנקטת על-ידי חלק משכנותיה. ביקרתי במדינה באוקטובר 2004 לרגל "הקונגרס הבין לאומי השני להיסטוריה של הציוויליזציות של העמים התורכים", אשר נערך באוניברסיטת מנאס בבירה בִּישֶׁקֶק. הכנס זכה לחסות ממלכתית מרשימה; הנשיא אַקַאֵיב נכח במושב הפתיחה ואף ערך קבלת פנים בביתו לבאי הקונגרס, בה הקדיש את ספרו לכל אחד באופן אישי. עבורי, כנס זה היווה גם הזדמנות טובה לעמוד על היחס לאסלאם בקירגיזסטאן של היום.

כשמונים אחוז מאוכלוסיית קירגיזסטאן הם מוסלמים סונים, אך המגמה הממלכתית הרשמית היא לשמור על פרופיל נמוך של האסלאם. לכל אורך הכנס הגיבור המוסלמי העיקרי שהועלה על נס היה דווקא אַתַּאֲתוֹרֶפ – אבי תורכיה החדשה והאיש שבחר להתנתק מהאסלאם המסורתי לטובת מודרניזציה בנוסח מערבי. לבד ממנאס, גיבורו הדמיוני של האפוס הקירגיזי המככב בכל פינה, בחרו הקירגיזים לציין מקרב גיבורי מרכז אסיה המוסלמית רק אנשי מדע – דוגמת אַבְן סִינַא, אל-פַּאֲרַאבִי ועלי שיר נַנְאֵאִי – והתעלמו במופגן הן מכובשים ומשושלות מוסלמיים שישבו בשטחיהם והן ממנהיגים דתיים. תופעה זו בלטה במיוחד בהשוואה למצב באוזבקיסטאן השכנה, בה מככב תימור-לנג כאבי האומה ואנשי דת דוגמת בֶּהֶאֲא' אל-דין נַקְשֶׁבֶּנד ותלמידיו זוכים להנצחה מסודרת, והיא עולה בקנה אחד עם התדמית שקירגיזיה מאמצת: מדינה ליברלית המשקיעה את מירב מאמציה בחינוך. אכן, העלות הנמוכה של החינוך (בעיקר בהשוואה לקזחסטאן השכנה) וחופש הביטוי הגבוה (בעיקר בהשוואה לאוזבקיסטאן ותורכמניסטאן) מושכים סטודנטים רבים מהמדינות השכנות.

בעוד שהאסלאם אינו מרכיב מרכזי בצביונה של המדינה, התורכיות היא מוטיב בולט ביותר. הקירגיזים, אשר בשנת 2002 חגגו את יום ההולדת ה-2200 של מדינתם, טוענים בגאווה כי הם המדינה התורכית הראשונה, וזאת בהתבסס על שני משפטים ממקור סיני מתקופת האן המוקדמת המתייחסים לכאורה לקירגיזים הקדומים. הקירגיזים גם מדגישים את קשריהם הטובים עם תורכיה, הנתפסת אצלם כשער למערב, וגאים בתפקידם כחלק מהעולם התורכי-נומדי וכחוליה חשובה בדרך המשי המקשרת בין מזרח למערב, תפקיד אותו הם שואפים למלא

גם כיום. חיי הנוודות, ובעיקר סמל היוֹרְטָה – אותו אוהל מעוגל מפורסם הבנוי משמיכות לבד על מסגרת עץ – מהווים מוטיב מרכזי בסמלי המדינה; בלב הדגל הקירגיזי מצוי הטונדוק – החור שבמרכז היורטה, ויורטה ניצבת במרכז מוזיאון ההיסטוריה הקירגיזי בבישקק. רבים מפונדקי הדרכים הם יורטות מורחבות, ויורטות הן גם אלמנט מרכזי במזכרות (המעטות) המוצעות לתיירים. גם באקדמיה הקירגיזית העבר התורכי הטרנס-אסלאמי פופולרי הרבה יותר מההסטוריה של התקופה המוסלמית.

הקשר עם רוסיה תופס מקום מיוחד בזהות הקירגיזית לצד האסלאם והתורכיות. רק בשנת 2003 העבירו הקירגיזים את פסלו של לנין מהכיכר המרכזית בבישקק לאחורי מוזיאון ההיסטוריה, וקומה שלמה במוזיאון עדיין מוקדשת לתקופת המהפכה הרוסית. הנשיא ואנשי האקדמיה הקירגיזית מדגישים כי "גדלו בסנט פטרסבורג", וכולם, לרבות הסופר צ'ינגיס אַיִטְמַטוּב המגדיר עצמו כ"פטרירך התרבותי של קירגיזסטאן", נשאו דברים ברוסית במהלך הכנס. היחידים שדיברו קירגיזית בכל הכנס, ואכן זכו על כך לתשואות הקהל, היו דווקא יפני וסיני.

קרוב לעשרים אחוזים מאוכלוסיית קירגיזסטאן היא רוסית. לא קל למצוא את המשותף בין אוכלוסיה זו – שרובה עירונית, נוצרית, משכילה ולרוב לא דוברת קירגיזית – לבין הרוב המוסלמי-תורכי במדינה, ששורשיו נומדיים. מאז קבלת העצמאות השתלבו רבים מהרוסים בשירותי התיירות, אך רבים מהם היגרו או שואפים להגר. למרבה ההפתעה, היעד המועדף עליהם הוא דווקא נובוסבירסק, בה מחירי הקרקע נמוכים, לפחות לעת עתה.

לצד הקשר לרוסיה, האוריינטציה של האינטליגנציה הקירגיזית כיום היא מערבית. הרמה הגבוהה של האנגלית שבפי הסטודנטים (שחלקם כלל אינו דובר קירגיזית) מעידה על כך, כמו גם העובדה שפסלו של לנין הוחלף בפסל סימבולי של דמות נשית המבטאת את הכמיהה לחופש; בפי המקומיים זהו "פסל החירות", והוא ניצב בסמוך לבנין הפרלמנט, המכונה "הבית הלבן". הנוכחות האמריקאית בולטת בעיקר בשדה התעופה הבין לאומי, המשמש גם בסיס למטוסי חיל האוויר האמריקאי.

אם האוריינטציה הפוליטית של המדינה מופנית כלפי ארה"ב, רוסיה והעולם התורכי, הרי מבחינה כלכלית בולטת דוקא הדומיננטיות הסינית. הרוב המכריע של הכלים, הביגוד, הנעליים וצרכי היום יום מיובאים מסין, לרוב מקו הייצור הזול והעלוב ביותר שלה, וקשג'ר, העיר הסינית הקרובה ביותר לגבול, נחשבת למטרופולין הגדולה. ענף היצוא המרכזי של קירגיזיה לסינים הוא מתכת משומשת; משאיות ענק קירגיזיות הנוסעות בדרכי העפר המובילות לגבול מעבירות לסין שלל גרוטאות, כמו מסגרות של מיטות ומכונות כביסה, וכן את שרידי בתי החרושת הסובייטים הישנים וצינור הגז הישן לקזחסטאן – מראה שעליבותו בולטת למרחוק. אולם למרות שהמצב הכלכלי רחוק מלהיות טוב, וכדרך מדינות העולם השלישי קיימים גם פערי ענק בין עשירים לעניים, לא נתקלתי בקבצנים או ברעב. אינטרנט, לעומת זאת, תמצאו בכל כפר.

קירגיזסטאן שמחוץ לבישקק היא עולם אחר, שחלקו הגדול – כרי המרעה הגדולים שמדרום מזרח לבירה, למשל – מאוכלס בעיקר ברועים. אלה אינם נוודים מלאים, שכבר כמעט לא ניתן למצוא כמותם בקירגיזסטאן, אלא אנשי הטרנסיומנס (transhumance): הם רועים את עדריהם בהרים בקיץ, אך מבלים את החורף בכפרים שלרגלי ההרים. המעבר ממרעה הקיץ

למרעה החורף בכפרים חל בדיוק בראשית אוקטובר, כך שתנועת העדרים בעת ביקורי היתח מרשימה ביותר – כמויות אדירות של סוסים וכבשים לצד עדרי יאקים וגמלים דו דבשתיים, שלא פעם חוסמים את הכבישים הצרים במסעם למישור. למרות הטרנסיומנס ולמרות השפעות אחרות של המודרניות (דוגמת העמסת היורטות על משאית ולא על עגלה), קירגיזסטאן מספקת הזדמנות נדירה לחוות את חי הנוודים: כשיושבים ביורטה, מביטים על הסוסים והפרות הרועים בחוץ ושותים קומיס (חלב סוסות מותסס – הבירה של הערבה), קל לשכוח שאנחנו במאה ה-21. לצד נוף מרהיב של הרים, אגמים, שלג וערבה רחבת ידיים, החוויה היא מיוחדת ויוצאת דופן.

האסלאם הוא בהחלט חלק מהנוף. ברוב הכפרים קל להבחין במסגדים חדשים; רובם הוקמו בעשור האחרון בתרומת מדינות ערב, איראן או תורכיה, והם לרוב פעילים, גם אם לא הומי אדם. היחס הליברלי לאסלאם בולט גם בבתי הקברות הכפריים, בהם מסומן קברו של המת במעין מבנה דמוי מסגד – או לחילופין דמוי יורטה – הניצב על הקבר, ולצידו תמונות של המת ו/או סמלי שבטו כמו פסל הטוטם האופייני לשבט (קרני צבי, ציפור וכדומה). תופעה זו של תמונות ופסלים אינה עולה בקנה אחד עם האסלאם האורתודוכסי, כמובן.

בדרום מערב המדינה – האיזור החקלאי של עמק פֶרְעִיאָה המאוכלס רובו ככולו באוזבקים – המצב שונה מעט. אוֹש, העיר המרכזית באיזור והשניה בגדלה בקירגיזסטאן, היא מעין אוזבקיסטאן לעניים, והשוק שלה, שהקירגיזים כה גאים בו, מזכיר יותר את השוק בעזה מאשר את השווקים המרשימים של בּוּחַ'אֶה או סְמַרְקַנְד. האיזור האוזבקי הוא עני יותר, דתי יותר, ועתיר מסגדים שנבנו על-ידי בני המקום (ולא בכספי תרומות מחו"ל). גאוותם העיקרית של תושביו היא על האסטרונואוט בן העיירה אוֹזְגַנְד האמור לצאת לחלל במעבורת הרוסית הבאה. המרכז הדתי הוא הר סלימאן, איזור שהיה מיושב כבר לפני 3000 שנה ואשר מזוהה עם המלך שלמה ועם גיבורים קדמונים נוספים. בראש ההר נמצא גם ביתו של בָּאבוּר, הנסיך התימורי שמלך בפרע'יאנה אך בראשית המאה השש עשרה ברח מפחד האוזבקים להודו, בה יסד את השושלת המועיולית ששלטה שם עד שהוחלפה עי המלכה ויקטוריה ב-1858. באבוּר עצמו לא נהנה מפופולריות רבה במקום ("עזבי אותו, הוא ברח להודו"), אך ביתו מזוהה עכשיו עם מקום המַעְרָאגִי (עלייתו של הנביא מחמד לשמיים) ומוגדר על ידי שומר הבית כמקום השלישי בחשיבותו לאסלאם. כמובן שכירושלמית גאה מהרתי להצהיר שהמעראג'י היה אצלנו. השומר נאות להסכים שהיתה גם תחנה בירושלים, אבל הראה לי באותות ובמופתים את המקום בו כרע הנביא ברך (יש שקע שנשאר מאז), את החור שיצרו דמעותיו באבן לאחר שפגש באללה ואת המקום בו קשר את סוסו. הר סלימאן כולו הוא מעין אנציקלופדיה של האסלאם העממי: רוב העצים עמוסים בסרטים צבעוניים – הדרך המקובלת לבקש משאלות מאללה, ולאורך ההר יש אתרים קדושים למיניהם; באחד יש להכניס את היד למערה על מנת שתירפא, באחר יש לכרוע ברך, והמקורי ביותר הוא מקום בו צריך לגלוש שבע פעמים כדי להבטיח ברכה לך ולמשפחתך. אולם אפילו באיזור זה של המדינה האסלאם הוא ליברלי וסינקרטי, והחשש מרוחות הפונדמנטליזם שמעבר לגבול, בעיקר מטגיִיקיסטאן, חזק למדי. אחת מתופעות הלואי המבורכות של הסובלנות הדתית היא ישראלים מתקבלים בשמחה רבה ברחבי קירגיזסטאן – וכולי תקווה שזה יישאר כך גם בעתיד. מדובר במדינה מרתקת ועמוסת ניגודים, שנוודיה ונופיה מצדיקים בהחלט ביקור חוזר.

ביכורי מחקר

אבן אל-סיד אל-בטליוסי ומקומו בהגות המוסלמית והיהודית בימי הביניים

אילה אליהו*

שאלת מקומו של אבן אל-סיד אל-בטליוסי בהגות המוסלמית והיהודית בימי הביניים היא סוגייה מעניינת שעדיין לא נחקרה לעומק. אל-בטליוסי נולד בשנת 1052 בבטליוס, השוכנת על גבול ספרד ופורטוגל, ונפטר ב-1127 בולנסיה לאחר חיים מרובי נודים בין ערים שונות בספרד. כתביו הם עדות כמעט בודדת לעיסוק פילוסופי בספרד בשלהי המאה ה-11 ותחילת המאה ה-12. הביוגרפים הערביים ראו בו בעיקר מדקדק ומשורר, שכן רוב חיבוריו עוסקים בנושאים אלה, ונהגו להתעלם מחיבורו הפילוסופי, "כתאב אל-חדאיק", ומקטעים פילוסופיים המופיעים גם בכתביו האחרים.

למעשה, "כתאב אל-חדאיק" הוא חיבור מרתק שלא נחקר בצורה מקיפה, והוא עשוי לתרום להכרת מקורות ההשפעה העיקריים והסוגיות שהעסיקו את תלמידי הפילוסופיה בספרד של אותה תקופה. בחיבור ניתן לזהות השפעות הודיות ויהודיות, והוא מתאפיין בשילוב מעניין של יסודות מזרמים פילוסופיים שונים: תורותיהם של הפילוסופים היווניים הגדולים אפלטון ואריסטו, תורתו של הפילוסוף היווני פלוטינוס, עיסוק במספרים ברוחו של הפילוסוף היווני פיתגורס וכן עיסוק במאגיה. נדונות בו סוגיות פילוסופיות כמו התהוות העולם, התפתחותו השכלית של האדם, תארי האל, ידיעת האל, מהות הנפש והישארותה לאחר המוות. שני מוטיבים חוזרים לכל אורך החיבור: ראיית תהליכים קוסמיים ואנושיים כיוצרים צורה של עיגול, וראיית המספרים כעומדים בבסיס הסדר הקוסמי. היחס שבין הדת לפילוסופיה העסיק גם הוא את בטליוסי, והוא הקדיש לכך קטע פילוסופי בחיבור אחר שלו, "כתאב אל-מסאיל".

מקומו של בטליוסי בהגות המוסלמית של ימי הביניים נראה, לפחות ממבט ראשון, צנוע. חוקרים רבים רואים בו ממשיך של ההוגים הספרדים שקדמו לו, אבן מסרה ואבן חזם, ומבשר של הפריחה הפילוסופית שבאה אחריו בספרד והתגלמה בדמויותיהם של הפילוסופים הגדולים אבן באג'ה, אבן טפיל ואבן רשד. עם זאת, אותם חוקרים לא מראים בצורה משכנעת כיצד ניתן לראות בחיבוריו של בטליוסי, ובפרט ב"כתאב אל-חדאיק", עקבות של ההוגים שקדמו לו וניצנים של ההגות שהתפתחה אחריו.

לפילוסופיה המוסלמית במערב לא היה המשך אחרי המאה ה-12, ולכן קשה להלין על כך שלא נמצאו בה עקבות רבות של בטליוסי. אולם לחיבורו "כתאב אל-חדאיק" נודעה השפעה עצומה דווקא על ההגות היהודית בימי הביניים. בידינו לפחות חמישה תרגומים שונים שלו לעברית (לא כולם מלאים), שחלקם מכונים בשם "העגולות הרעיוניות"; זהו מספר גדול של תרגומים עבור חיבור בודד, אולי גדול יותר מכל חיבור ערבי אחר שתורגם לעברית בימי הביניים. תרגומים אלה השפיעו רבות על הוגים יהודיים, שחיו בארצות שונות באירופה, מהמאה ה-13 עד

* אילה אליהו היא דוקטורנטית בשלב ב' מן האוניברסיטה העברית בירושלים. היא כותבת את עבודות הדוקטור שלה בהנחיית פרופ' שרה סטרומזה.

ה-16. הוגים אלה מאמצים מושגים ורעיונות מתוך "כתאב אל-חדאיק" ומצטטים ממנו רבות, לעתים אף פסקאות שלמות. אכן, קשת רחבה של הוגים יהודים הושפעו מבטליוסי – פילוסופים אריסטוטליים, תלמידים של הפרשן והאסטרוולוג אברהם אבן עזרא, מקובלים, אנשי הלכה והוגים רנסאנסים; בהתאמה, החיבורים שבהם מופיעים הציטוטים שייכים לסוגות מגוונות כמו חיבורי פילוסופיה, דרשות, פירושים לתורה ופירושים לספר הכוזרי.

גם ביחס לשאלת השפעתו של בטליוסי על ההגות היהודית הביניימית לוקה הספרות המחקרית בחסר; היא לא מקיפה את התרגומים הרבים של החיבור ואת כל ציטוטיו אצל ההוגים היהודים ולא מסבירה את סוד קסמו של בטליוסי בקרבם. מסיבה זו יש מקום לחקור לעומק את "כתאב אל-חדאיק" (וקטעים פילוסופיים מחיבורים אחרים של בטליוסי), את מקורותיו הפילוסופיים ואת השפעותיו על ההגות המוסלמית ועל ההגות היהודית.

כבסיס לחקר תורתו של בטליוסי בכוונתי להכין מהדורה של "כתאב אל-חדאיק" שתתבסס על כתבי-היד של המקור ועל השוואה בין המקור לתרגומיו השונים. זאת מאחר שהמהדורה הערבית הקיימת של החיבור איננה מתבססת על כל כתבי-היד, והתרגומים מכילים הרבה גרסאות נכונות יותר ממנה. ההדרת התרגומים דרושה אף היא, מכיוון שהיא יכולה ללמד על המקור הערבי, על התרגומים השונים ועל חזירתו של החיבור להגות היהודית. כדי לרדת לעומק השפעותיו של החיבור ולהתחקות אחר מניעי ההוגים היהודים שציטטו אותו יש לחפש ציטוטים נוספים שלא היו ידועים לחוקרים; לברר מהם הקטעים ממנו שצוטטו במיוחד; ולסווג את הציטוטים לפי סוג החיבור שבו הם מופיעים, הקשרם הספרותי וכדומה.

ניתן להציע כמה הסברים למשיכה המיוחדת של היהודים להגותו של בטליוסי: "כתאב אל-חדאיק" אינו בעל אופי מוסלמי בולט ומעטים בו ציטוטים מן הקראן או התייחסויות לאסלאם; נטייתו של בטליוסי להרמוניזציה בין דת לפילוסופיה ובין התורות הפילוסופיות מבתי מדרשם של פלוטינוס ואריסטו היתה חביבה על ההוגים היהודים בימי הביניים; וכן, היהודים קישרו בין "כתאב אל-חדאיק" ל"ספר יצירה", מהספרים המרכזיים של תורת הסוד היהודית, ונהגו לצטט את החיבור במסגרת פירושים לספר יצירה. כל ההנחות הללו ייבחנו לאור הציטוטים מחיבוריו של בטליוסי אשר ירוכזו במהלך העבודה וימוינו במסגרתה.

כאמור, חוקרים רבים סבורים כי בטליוסי מבשר את הפריחה הפילוסופית המוסלמית בספרד, אך אינם מבססים טענה זו. לבירור סוגיה זו בכוונתי לבחון את מקורותיו הפילוסופיים של בטליוסי, לבדוק מי היו תלמידיו וכיצד נתפס בספרד, ולהשוות את כתביו לכתבי הפילוסופים שבאו אחריו. ראוי לציין שיתכן שבטליוסי שאב גם ממקורות יהודיים; אם השערה זו תוכח תתקבל תמונה מורכבת ומעניינת של יחסי הגומלין ההדוקים בין הפילוסופיה המוסלמית ובין הפילוסופיה היהודית בימי הביניים בכלל ובספרד בפרט.

ביקורת ספר

יורם מיטל, שלום שבור – ישראל, הפלסטינים והמזרח התיכון, הוצאת כרמל: ירושלים (2004)

ד"ר יאיר הירשפלד

ספרו של יורם מיטל יצא לאור בסדרה 'תמונת מצב', שמטרתה ליצור דיון ער. בהקדמה לספר נכתב כי ספרי הסדרה 'מבקשים להציג את הנושאים באופן חד וביקורתי, אבל מתוך שמירה קפדנית של הרמה התיאורטית והניתוחית של האמור בספרים' (עמ' 9).

הספר מחולק לשני חלקים. בחלק הראשון, שכותרתו 'היעד: סיום הסכסוך', מתאר המחבר את ההקשר ההיסטורי של העימות הישראלי-פלסטיני מאז מלחמת 1948 ועד פסגת 'קמפ דייויד' ביולי 2000. בחלק השני של הספר, שכותרתו 'קריסת המגדלורים', נבחנות 'ההשלכות העיקריות שהיו להתמוטטות התהליך המדיני והשלכות 'המערכה נגד הטרור' שמובילה ארה"ב מאז 11 בספטמבר 2001 על העימות הישראלי-פלסטיני.

ניתן לומר מספר דברים טובים מאוד על ספרו של מיטל. ראשית, התיאור ההיסטורי של התפתחות הסכסוך מאז 1948 ועד שנות התשעים של המאה העשרים תורם בהחלט לרקע של הקורא הלא מקצועי. שנית, מיטל מטפל בקשת רחבה מאוד של נושאים ודן בדרך טובה ביחסי הגומלין בין ההתפתחויות הגלובליות, האזוריות, המזרח-תיכוניות והמקומיות לבין יחסי ישראל והפלסטינים. ניתן גם להצביע על מספר מסקנות חשובות המוצגות בספר; בעמ' 134 מצוטט דניס רוס המתאר את ערפאת לא כמנהיג שמתכנן מהלך אסטרטגי מראש, אלא כמנהיג שמגיב להתרחשויות. בהקשר זה רצוי היה להוסיף שערפאת נמנה על מנהיגים שמנהלים מספר אסטרטגיות שונות ומנוגדות, דבר המאפשר לו מרחב תגובה בהתאם להתפתחויות (ראו גם בהמשך).

ניתן גם לומר מספר דברים ביקורתיים על הספר. על פי התזה המרכזית בספר, תהליך אוסלו יצר הזדמנות ודינמיקה של שלום; ההתנגדות של הימין הישראלי ושל גורמים פלסטיניים קיצוניים לדרך המוצעת הביאה להתמוטטות התהליך, אולם לא הצליחה להציע מתווה חלופי ליישוב מוסכם של סכסוך הדמים, והתוצאה היא הקצנה הדדית והתדרדרות לקראת תהום. אפילו אם ניתן להסכים למרכיבים חשובים של תזה זו, ראוי היה להציג שתי תזות חלופיות. האחת היא כי תהליך אוסלו ניפץ את חלום ארץ ישראל השלמה והניח את היסוד להתקדמות לפתרון של שתי מדינות: המהלך של בניית גדר ההפרדה והחזרת היישובים הישראליים הביתה (אל מאחורי הגדר) ייצור בפועל פתרון של שתי מדינות לשני עמים, ויאפשר לשני הצדדים לנהל משא ומתן לשלום בתהליך איטי יותר. תפיסת הימין הפרגמטי בישראל, אותה מוביל ראש הממשלה אריאל שרון, מייצגת תזה שניה על פיה יש לחתור להסדר ביניים לתקופה ארוכה. הצגת שתי התזות הנוספות הללו היתה עשויה להוביל את מיטל לניתוח הדינמיקות הפנימיות בחברה הפלסטינית והישראלית, ובאופן זה להעמיק את הבנת הקוראים ולהאיר את תשומת לבם לתהליכים המקדמים את הפתרון של שתי מדינות מחד ולגורמים אשר מעכבים אותו מאידך.

בהערת אגב יש לציין כי ההתקדמות לקראת פתרון של שתי מדינות לא חייבת להתחיל דווקא במשא ומתן ובהסכם, אלא יכולה גם להתבצע באופן תהליכי ו/או באמצעות מעשים חד צדדיים, דו צדדיים ורב צדדיים.

הנרטיב בו משתמש מיטל לתיאור התפתחות המשא ומתן בין ברק לערפאת להשגת הסדר קבע ולסיום הסכסוך לוקה גם הוא בחלקיות ובחוסר דיוק. מיטל נקט בדרך הקלה ולא חקר בצורה יסודית את

הנושא. בעמ' 21, למשל, הוא כותב: 'על רקע כישלון המשא ומתן על הסדר הקבע החל בשלהי ספטמבר 2000 גל מעשי אלימות וטרור בין ישראלים ופלסטינים'. טענה זו הינה חצי אמת, שכן ההתקדמות המשמעותית במשא ומתן, שהושגה סמוך מאוד לפרוץ האלימות בשיחות בין צא'ב עריקאת לבין גלעד שר (שהכינו יחד מסמך שתפקידו להוות בסיס להצעת פשרה אמריקאית), היוותה ללא ספק גורם מזרז לפרוץ האלימות.

מיטל היה גם צריך לעמוד על שלוש האסטרטגיות החלופיות שגיבש ערפאת. הראשונה – הליכה לקראת הסדר קבע – נכשלה בקמפ דייויד; השנייה היתה שימוש באלימות מבוקרת; והשלישית היתה הליכה לקראת הסדר ביניים נוסף למשך שנתיים, במסגרתו תוקם מדינה פלסטינית על כחמישים אחוז מהשטח ושני הצדדים יוכלו לנהל משא ומתן על הסדר הקבע ברוגע וללא לחץ זמן. הצעה ברוח זו הוצגה לצד הישראלי על ידי תנאן עשראוי אך נדחתה על ידי ברק, והאופציה של אלימות מבוקרת נראתה היחידה שנשארה. ערפאת לא היה מודע לכך שתוכנית המגירה של צה"ל ("שדה קוצים") לא תאפשר לו לווסת את עוצמת האלימות ותביא להסלמה.

הנרטיב אותו מאמץ מיטל מונע ממנו גם להבין כי ב'מפת הדרכים' הופנמו הלקחים המרכזיים שנלמדו מכישלון 'קמפ דייויד'; מעצביה הבינו שבהתקדמות לקראת הסדר קבע יש ליצור 'תנאים מאפשרים' (Enabling conditions) עבור שני הצדדים – ראשית, להקפיד את ההתנחלויות ולהתחיל להחזיר חלק מהמתנחלים 'הביתה' כדי לאפשר פתרון של שתי מדינות; שנית, לבנות יציבות ביטחונית על מנת לצמצם את הסיכוי שלקראת הסדר קבע ואחריו הסכסוך יתחדש בשל אלימות פלסטינית; ושלישית, ליצור התקדמות בשטח ולא רק על הנייר, לקראת פתרון של שתי מדינות.

בפרק השביעי של הספר דן מיטל בשאלה האם לישראל יש 'פרטנר' להסדר קבע או לא. לשיטתו, לא זו בלבד שהעיתונות הישראלית, צה"ל ומוסדות המדינה השונים פקפקו במכוון ביכולתה של הרשות הפלסטינית להגיע לפתרון מדיני, אלא צה"ל אף פעל בכוונה 'להרוס את תשתיות השליטה של הרשות הפלסטינית' (עמ' 177). גם כאן מיטל מקל על עצמו יתר על המידה: הוא לא דן ביכולתם, או אי-יכולתם, של הרשות הפלסטינית ושל אש"ף להבטיח לישראל שהסדר הקבע לא יהפוך להיות הסדר ביניים, מה שיביא לחידוש הסכסוך. בדבריו נעדרת התייחסות לשאלה המתבקשת: האם לרשות או לאש"ף היה הכוח לקבל תמיכה במחנות הפליטים ולקדם פתרון של בעיית הפליטים ללא שימוש ב"זכות השיבה"? מיטל גם לא מתייחס לעובדה שערפאת לא אפשר תהליך מסודר של קבלת החלטות, ולא בנה את 'המדינה שבדרך' אשר מושתתת על מערכת ביטחון ריכוזית שבידה כל הסמכויות הביטחוניות במדינה ומחוצה לה. נראה כאילו מיטל הזדרז להצביע על ישראל כאשמה הבלעדית במחדל זה.

לסיכום, ספרו של מיטל יוצר אמנם בסיס לדיון ציבורי, אך יהיו קוראים שיקטלגו אותו כנציג של מחנה השמאל. ההזדמנות להציג מסמך ניתוחי אקדמי, שיעורר דיון פתוח בין תומכי הימין ובין תומכי השמאל סביב התהליכים ההיסטוריים המתוארים, הוחמצה.

חדש על המדף

האסלאם והמזרח התיכון 2004 : על הספרות החדשה בשפה העברית

ערן שישון

אל שולחן המערכת הגיעו עשרות כותרים בשפה העברית שעניינם האסלאם והמזרח התיכון, אשר יצאו לאור בשנת 2004. נטל הבחירה היה כבד, וביכרנו להביא לידיעת הקוראים ספרים שלא היו בהכרח פופולאריים או מייצגים. הבחירה, כמובן, היא אישית שלנו, ואיננו מתיימרים להעריך, לדרג או לשקף טעם מקצועי וספרותי. זה המקום גם לסייג ולומר שעשינו מאמץ גדול לאתר את כל הפרסומים הרלוונטיים לתחומנו, אולם מטבע הדברים קשה להתחייב שהקורפוס הסופי שלנו היה אכן מלא ושלים.

מלאכת המיון חשפה לעינינו מגמות, חלקן מובהקות, אשר עשויות ללמד על העדפותיהם של בתי ההוצאה לאור ושל ציבור הקוראים הישראלים. לצד רשימת הספרים שנביא, אם כן, אנו מבקשים לשרטט להלן מספר מאפיינים וקווים כלליים אשר נגלו לנגד עינינו תוך כדי עיון בפרסומים החדשים.

באופן לא מפתיע, רוב הספרים עסקו בסכסוך הישראלי-ערבי – במיוחד במלחמות ישראל או בטרור על צורותיו השונות. הרושם הבלתי נמנע הוא כי ציבור הקוראים הישראלים ממשיך להיחשף למזרח התיכון בעיקר מהזווית האסטרטגית/או דרך כוונת הרובה. כך, לדוגמא, מי שמבקש לקרוא חומר חדש על איראן, עיראק או סעודיה יכול היה להעמיק במרכיבי ה"איום האיראני", במשמעויות האסטרטגיות של המלחמה בעיראק ובהתנהלות "חממת הטרור" הסעודית.

נראה כי ציון שלושים שנה למלחמת יום הכיפורים בשנה שעברה עורר מחדש את העניין הציבורי במלחמה, והיא זכתה לעדנה ספרותית גדולה בשנת 2004 בהשוואה למלחמות אחרות. הכתיבה עליה התאפיינה בגילויים חדשים מחד ובנרטיב צה"לי שמרני ומצונזר מאידך. הספרות החדשה על מלחמת 1948, הפופולארית בדרך כלל במחקר האקדמי, זינבה הפעם בהפרש קטן אחרי מלחמת 1973, ועם תרגום ספרו של מיכאל אורן לעברית לא נפקד גם מקומה של מלחמת 1967 ממדף הספרים החדשים.

אחת התופעות המעניינות והמפתיעות היא העניין המחודש שזוכה לו ספרות יהודי ערב. בשנת 2004 פורסם מספר לא קטן של כותרים שעניינם חיי הקהילות היהודיות בארצות ערב או השתלבותן המאוחרת יותר בארץ. הקהילה הדומיננטית ביותר בספרות היתה זו של יהודי עיראק, וראוי לציין כי מספר לא קטן של ספרים על הקהילה יוצא תדיר גם בלעז.

ננצל את הבמה על מנת להביע אכזבה מכמות התרגומים הזעומה של ספרות העיון בשפה הערבית. בשנת 2004 פורסמו מספר ספרים בערבית שהקורא הישראלי עשוי למצוא בהם עניין, אך מגבלות השפה ותפוצתם המוגבלת של ספרים כאלה במחוזותינו השאירו אותם בעלטה מבחינת הציבור הרחב. מנגד, ראויה לציין עובדת תרגומם מערבית של ספרי פרוזה ואוטוביוגרפיות. אולי מכאן יבוא השינוי. להלן, אם כן, הרשימה שנבחרה על ידנו מבין הספרים שיצאו לאור בשנת 2004, בחלוקה נושאית.

פּלֶסְטִינִים

מצטפא כבהא, **עיתונות בעין הסערה: העיתונות הפלסטינית בשנים 1929—1939**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי (2004), 286 עמ'.

בספר נסקרת העיתונות הפלסטינית בשנים בהן התהוותה התנועה הלאומית הפלסטינית. באותה תקופה שימשה העיתונות כלי לעיצוב דעת הקהל והשפיעה על הפוליטיקה, החברה, התרבות והכלכלה. משתקפים בה מאבקים פלסטיניים פנימיים – פוליטיים וחברתיים, והיא מצידה משקפת את התהליכים שעברה החברה הפלסטינית ביחס למנדט הבריטי והישוב היהודי.

מיכאל מילשטיין, **בין מהפכה ומדינה – הפתח והרשות הפלסטינית**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, סקירות מרכז דיין (2004), 204 עמ'.

הספר משרטט את דמותו של הפתח תוך תיאור תולדות הארגון, האישים המרכזיים בו וגורמי הכוח במסגרתו. במוקד הספר קורות הפתח בעשור האחרון, אשר ידע את הקמתו ההיסטורית של ממשל עצמי בגדה המערבית וברצועת עזה. במהלך תקופה זו היה נראה כי הפתח מנהיג את המערכת הפלסטינית משלב המאבק לשלב המדינה, והופך אגב כך מארגון מהפכני למפלגת השלטון. המחקר מראה כי בפועל הפתח העדיף לשמר מצב ביניים בו הוא ממלא בו בזמן את שני התפקידים. האמביוולנטיות הזו, העומדת במרכז הדיון בספר, משקפת התחבטות עמוקה ורבת שנים עמה מתמודד הפתח מאז ייסודו בין נאמנות לחזון המקסימליסטי של המהפכה הפלסטינית לבין אילוצי המציאות והפשרות הלאומיות הנגזרות ממנה. באופן זה, מסיק המחבר, משמש הפתח בבואה של חוסר ההכרעה הבסיסי בו נתונה המערכת הפלסטינית כולה.

ענת ברקו, **בדרך לגן עדן: עולמם של מחבלות ומחבלים מתאבדים ושולחיהם**, תל אביב: ידיעות אחרונות (2004), 214 עמ'.

הספר עוסק בתהליך הנפשי העובר על המחבל המתאבד לפני חגירת חגורת הנפץ שעתידה לקטול אותו ואזרחים חפים מפשע. ברקו ראינה במשך חודשים רבים מחבלים ומחבלות מתאבדים שנתפסו בטרם ביצעו משימתם. ראיונות מקיפים נערכו גם עם שולחיהם ועם מנהיג החמאס אחמד יאסין.

הלל כהן, **צבא הצללים – משת"פים פלסטינים בשירות הצינונות**, עברית הוצאה לאור (2004), 364 עמ'. לפעילותם של אלפי הפלסטינים אשר שיתפו פעולה עם התנועה הציונית משנות העשרים ואילך היתה השפעה מכרעת על יכולתה המודיעינית והצבאית של ישראל, על מפת ההתיישבות ועל גבולות המדינה – וגם על החברה הפלסטינית ויכולת תפקודה. התנועה הלאומית הפלסטינית ניהלה מלחמת חורמה בכל החולקים על דרכה: כאלף "בוגדים" נרצחו בתקופת המנדט. תגובתה הקיצונית קוממה עליה שכבות רחבות, פגעה בלכידות החברה הפלסטינית ובפועל שרתה את מטרות מפעילי הסייענים. זו אחת הסיבות בגינן הגיעו הפלסטינים למלחמת ההכרעה ב-1948 מפולגים, מפוצלים ונעדרי רצון לחימה. התוצאה היתה תבוסה מוחלטת, הנכבה. על סמך אלפי עדויות ומסמכים, שרבים מהם היו חסויים עד כה, משרטט "צבא הצללים" גלריה רחבה של סייענים ופעילים, על מניעיהם, שיטותיהם ומבצעייהם בשנים 1917–1948.

ישראל – פוליטיקה, דמוגרפיה וחברה

דוד גרוסמן, **האוכלוסייה הערבית והמאחז היהודי – תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העותמאנית ובתקופת המנדט הבריטי**, ירושלים: הוצאת מאגנס (2004), 340 עמ'.

מטרת הספר היא לאמוד את הצפיפות הדמוגרפית של האוכלוסייה הלא יהודית בארץ ערב ההתיישבות היהודית. בספר מופיע פירוט ייחודי של קורות ארץ ישראל במאות התשע עשרה והעשרים. חיי האוכלוסייה באזור מנותחים מזווית ניתוח גיאוגרפית-דמוגרפית: תפרוסת האוכלוסייה, מקורותיה, ההגירות ויעדיהן, שיעורי הריבוי וצפיפות המחיה. הייחודיות של הספר היא בשימוש בשנתונים ובמפקדים עותמאניים לשם ניתוח התהליכים הדמוגרפיים שקדמו להתיישבות היהודית החל מ-1882. אחת המסקנות המעניינות בספר היא שצפיפות האוכלוסייה הערבית במקומות בהם עתיד להכות שורש היישוב היהודי הייתה כשליש מהצפיפות במרכז היישוב הערבי.

יהודה שנהב (עורך), **קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד (2004), 526 עמ'. ספר זה מציג עבודות תיאורטיות של הוגים אינטלקטואלים ופוסטקולוניאליים בהקשר הישראלי. ההנחה העומדת מאחורי הספר היא שהפרדיגמה הקולוניאלית עדיין מעצבת את התודעה המודרנית גם לאחר קריסתן של המדינות הקולוניאליות. בחלקו הראשון של הספר רשימות של פרנץ פאנון, אלבר ממי, אדוארד סעיד והומי באבא, ובחלקו השני מאמרי מקור של כותבים ישראלים.

גולן להט, **הפיתוי המשיחי – עלייתו ונפילתו של השמאל הישראלי 1993–2003**, תל אביב: עם עובד, הסדרה לתרבות מדוברת בעריכת ניר ברעם (מאי 2004), 186 עמ'.

ספר המגולל את סיפורו הטראגי של השמאל הישראלי בעשור האחרון. "הפיתוי המשיחי" מתחיל בעלייתו המטאורית של הסכם אוסלו, כאשר נדמה היה שעולם חדש נפתח, עובר בפיגועי 1996 ו"מיכל הקיבולת לאלימות" שנשא השמאל הישראלי באמצעות המושג "קורבנות השלום", ועוסק בהרחבה ביוזמה המדינית של אהוד ברק בשנת 2000 והאפוקליפסה שאחריה. תוך השוואה לתפישות זמן טוטליטריות מהמאה העשרים (הקומוניזם הרוסי והפשיזם האיטלקי) חושף הספר את "התאהבותו" של השמאל הישראלי ברעיון המשיחי-מודרני ומאיר באור חדש את הקריסה של השנים האחרונות. לא מדובר בסקירת אירועים אלא בניתוח רעיוני ובחשבון נפש נוקב ביחס לדרכו של השמאל הישראלי בשנים האחרונות, כאשר המחבר מבקש לטעון כי השמאל לקה בכל הסממנים המשיחיים בהם האשים תמיד את הימין.

יוסף הלר, **מ'ברית שלום' ל'איחוד' – יהודה ליב מאגנס והמאבק למדינה דו-לאומית**. ירושלים: הוצאת מאגנס (2004), 436 עמ'.

בספר פורס המחבר את דרכו המדינית של יהודה ליב מאגנס, שהיה נשיא האוניברסיטה העברית בטרם קום המדינה. מאגנס, פציפיסט שהאמין בשליחותו ההומניסטית האוניברסלית של העם היהודי ולא בלאומיות טריטוריאלית, היה מקורב לאגודת 'ברית שלום' שחתרה למדינה דו-לאומית. עם התפוררותה הקים את אגודת 'איחוד', וצייד בתחילה במעמד של מיעוט לאומי אוטונומי ליישוב היהודי בארץ ישראל. בעקבות לחצים מצד הציונות הממוסדת, ובייחוד בעקבות השואה, עבר לתמוך בשוויון מספרי בין היהודים לערבים בגודל האוכלוסיה ובייצוג במוסדות השלטון. מאגנס נאלץ להכיר בכשלון דרכו הפוליטית לאחר החלטת החלוקה באו"מ, אולם עד סוף ימיו דבק באמונתו שמדינה דו-לאומית המשותפת לשני העמים היא אפשרית.

שלמה חסון וח'אלד אבו-עסבה (עורכים), **יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (אוקטובר 2004), 286 עמ'.

בספר נדונות הסוגיות המרכזיות המעיבות על היחסים בין יהודים לערבים בישראל, משורטטים כיווני התפתחות אפשריים לעתיד ומנוסחות המלצות לשיפור היחסים. הוא מבוסס על ניירות עמדה שכתבו מומחי אקדמיה, ראשי רשויות מקומיות, בעלי מקצועות חופשיים ופעילים בארגונים חברתיים בנושאים שונים הנוגעים ליחסי יהודים-ערבים בישראל, כמו משטר מדיני, כלכלה וחברה, שלטון מקומי, תכנון וקרקע. פרק ההמלצות דן גם בחסמים פוליטיים, תרבותיים, מנהליים וכלכליים אשר עלולים להעיב על מימוש הפתרונות האפשריים שזוהו בניירות העמדה הכלולים בספר.

היסטוריה צבאית

אלון קדיש, **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש**, תל אביב: הוצאת משרד הבטחון (2004), שני כרכים.

הספר, על שני כרכיו, מקבץ בקרבו את המחקרים החדשים ביותר על מלחמת העצמאות הישראלית. המאמרים בספר סוקרים את המלחמה על כל היבטיה: אופיה הראשוני כמלחמה בין שתי קהילות הניצות על אותו שטח; ניהול המערכה על ידי הצדדים השונים מבחינה אסטרטגית ומדינית; השפעת המלחמה ותוצאותיה על החברה היהודית והערבית; ההיבטים הכלכליים והתוצאות הכלכליות שהיו למלחמה; קביעת דפוסי החברה הישראלית והמשטר הדמוקרטי בה תוך כדי המלחמה; ועוד נושאים רבים ומגוונים שעד כה לא נסקרו במחקר ההיסטורי של מלחמת העצמאות.

מיכאל אורן, **שישה ימים של מלחמה**, תל אביב: הוצאת דביר (2004), 539 עמ'.

תרגום ספרו של מיכאל אורן אודות מלחמת ששת הימים, שיצא לאור באנגלית וזכה להערכה רבה של חוקרים ומדינאים. הספר שוזר את סיפור המלחמה כעלילה מרתקת ובצורה מאוזנת, בהסתמך על מסמכים סודיים שהותרו לפרסום, ראיונות ומחקר קפדני.

אלי זעירא, **מיתוס מול מציאות: מלחמת יום הכיפורים – כשלונות ולקחים**, תל-אביב: ידיעות אחרונות (2004), 351 עמ'.

דיון מחודש באירועים שהובילו למלחמת 1973 ותפקוד האליטה הפוליטית והצבאית בישראל. הספר מביא את זווית הראייה הייחודית של המחבר, שהיה ראש אמ"ן בתקופת המלחמה. הוא יוצא נגד מוסכמות מקובלות ו"מיתוסים" ומסתייע במהדורה השנייה במסמכים חדשים שהוא חושף לראשונה. זעירא מתייחס בהרחבה לפעילותו של סוכן מצרי שעבד בשביל ישראל וקובע כי היה זה סוכן כפול.

סיפורת, שירה והשפה הערבית

יהודית רוזנהויז, **מילון ערבי/עברי תלת לשוני (ערבית ספרותית – עברית – ערבית מדוברת)**, פרולוג (2004), 767 עמ'.

חלקו השני של המילון בעריכת פרופ' יהודית רוזנהויז שיצא לאור לפני כשנתיים בהוצאת פרולוג, **מילון תלת לשוני עברי/ערבי (עברית – ערבית מדוברת – ערבית ספרותית)**. המילון מתאפיין בלמעלה מ-20 אלף ערכים עם ציון צורות הנקבה והריבוי, ערבית מדוברת כתובה בתעתיק עברי קל ופשוט להגייה, ערבית ספרותית בניקוד מלא, וכן הסברים מנחים לבחירת התרגום הרצוי.

יוסף בוחניק, **ניבים ופתגמים מפי יהודי לוב וטוניסיה** (חלק שני), שונים – יצרנים קטנים (2004), 234 עמ'.

בספר זה של ד"ר יוסף בוחניק, אשר נולד וגדל בטוניס, נסקרת תרבותם בת מאות השנים של קהילות יהודי לוב וטוניסיה ומובא מבחר ניבים ופתגמים.

חנאן אל-שיח', **הסיפור של זהרה**, תל אביב: אנדלוס (2004), 181 עמ'.

תרגום של רומאן המתאר את זהרה, בת למשפחה שיעית מדרום לבנון, הנרדפת על ידי זכרונות התעלות מינית מימי ילדותה ובסופו של דבר יוצאת מדעתה. הסיפור, המתרחש בביירות על רקע מלחמת האזרחים

בלבנון, איננו רק סיפורה של מוסלמית-שיעית אשר מנסה לחזור לשפיות בכאוס הבלתי-אפשרי של מלחמת האזרחים בלבנון, אלא הוא גם סיפור אוניברסלי על אישה צעירה שמנסה לשמור על עצמיותה נוכח הדיכוי הגברי השליט בסביבתה, והולכת לאיבוד בין המוסכמות החברתיות, הציפיות הסותרות והתשוקות הלא-ממומשות. חנאן אל-שיחי נולדה בלבנון ב-1945, גדלה בבירות ולמדה באוניברסיטה של קהיר. היא שהתה במצרים, בסעודיה ובמדינות המפרץ כעיתונאית, וכיום היא חיה בלונדון.

זכרונות ואוטוביוגרפיות

אמנון יצחק שחר, **מח'אן יונס להר סיני**, הוצאת ברקאי (2004), 95 עמ'. סיפורו האוטוביוגרפי של צעיר פלסטיני מעזה שמרד במוסכמות החברתיות והדתיות כשעבר לישראל והתגייס. המחבר עבר עינויים קשים מידי כוחות הביטחון הפלסטיניים והושלך מספר פעמים לכלא בישראל.

אנטואן לחד, **בעין הסערה: חמישים שנה בשירות מולדתי לבנון – אוטוביוגרפיה**, תל אביב: ידיעות אחרונות (2004), 205 עמ'. תרגום של ספרו האוטוביוגרפי של מפקד צבא דרום לבנון (צד"ל). הספר מאפשר הצצה נדירה של האירועים בלבנון שסועת הקרבות, בעיני מי שאחדים בלבנון רואים בו בוגד ואחרים – פטריוט לבנוני.

אבנר-יעקב ירון, **שלוש לך בגדאד – יומן ההעפלה לישראל, השרות במוסד למודיעין**. ירושלים: המכון לחקר תנועת המחותרת הציונית והבבלית (2004), 377 עמ'. סיפורו האוטוביוגרפי של אבנר-יעקב ירון, חבר פעיל ומדריך בתנועת המחותרת הציונית שפעלה בעיראק. לאחר עלותו לארץ נשאב המחבר לשרות המודיעין בצה"ל וממנו למוסד המרכזי למודיעין ובטחון, עד צאתו לגמלאות לאחר ארבעים שנות שרות. הספר מבוסס על יומן ההעפלה של המחבר וכולל פרקים עלומים וחשובים מההיסטוריה של יהדות עיראק והתנועה הציונית.

כללי

עמואל סיון, גבריאל אלמונד וסקוט אפלבי, **קנאות דתית מודרנית: יהדות, נצרות, אסלאם, הינדואיזם**, תל אביב: משכל (2004), 318 עמ'. סיפורה של הקנאות הדתית לדורותיה. המחברים, אנשי אקדמיה ותיקים ובעלי שם, מציגים ניתוח חברתי, פוליטי, סביבתי ופסיכולוגי של הקנאות הדתית בקרב זרמים ותנועות שונים: האוונגליסטים הפרוטסטנטים, השמרנים הקתולים, המיליטנטים ההינדים, הנמרים הטמיליים, היהודים החרדים, גוש אמונים, חמאס, חזבאללה, אל-קאעדה והמתאבדים הצ'צ'ניים.

יעקב שביט (עורך), **אנתולוגיה ים תיכונית: מבואות ומקורות**, תל אביב: משכל (2004), 488 עמ'. אנתולוגיה של מבחר טקסטים מסוף המאה שמונה-עשרה ועד ימינו הקשורים למרחב הים התיכון. הטקסטים שאובים מהספרות היפה, מספרות המסעות, ומכתיבה אידיאולוגית, פוליטית ותרבותית. הם מציירים את תפיסת הים תיכונית כאידיאה תרבותית-אוטופית, המורכבת מהתנאים הייחודיים של המרחב הגיאוגרפי ופעילות האדם בו. בין השאר, מופיעים בספר כתבים של גויטיין, גתה, היינה, דה שטורבריאן, אלבר ממי, אלבר קאמי וטה חוסיין.

יוכי וינטרויב (עורכת), **מוקדי משבר: המזרח התיכון 2004**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאת מרכז דיין (2004), 120 עמ'. קובץ בן עשרה מאמרים קצרים, פרי עטם של חוקרי מרכז דיין, אשר עוסק בשלושה מוקדי משבר במזרח התיכון: בחלל הפוליטי המתהווה במזרח הערבי (המשרק) בעקבות המלחמה בעיראק, במשבר הפוליטי והכלכלי-חברתי המתמשך במגרב, ובתווך – בישראל ובפלסטינים לאחר ארבע שנות העימות המזויין.

שמואל נח אייזנשטדט, **פונדמנטליזם, כיתתיות ומהפכה**, תל אביב: כתר (2004), 272 עמ'. בספר זה טוען פרופ' אייזנשטדט, אבי הסוציולוגיה הישראלית וחותר פרס ישראל, כי הפונדמנטליזם הוא תופעה פוליטית-טוטליסטית ואף טוטליטרית מודרנית, ששורשיה במהפכה הצרפתית ובמהפכה הרוסית, ומכאן שהתנועות הפונדמנטליסטיות בנות-זמננו הן תופעות מודרניות בעלות שורשים דתיים עמוקים. תנועות אלה, אף שהן מקדשות את המסורת, הן הופכות אותה לאידיאולוגיה מודרנית, ולא זו בלבד אלא שהן אף חובקות יסודות המנוגדים למסורות שמהן צמחו. עם זאת, המחבר ממקם גם את הפונדמנטליזם בן-זמננו בין תנועות המחאה, התחייה וההתחדשות הדתית שקמו ועלו במהלך ההיסטוריה, בעיקר בדתות ובציוויליזציות המונותאיסטיות, החל בישראל הקדומה וכלה בתנועות הרפורמציה בנצרות ובכיתות שהולידה בתרבויות הנוצריות השונות באירופה ולאחר מכן בארצות רבות אחרות בעולם. הפונדמנטליזם בן-זמננו אינו אלא טרנספורמציה מודרנית קיצונית של תנועות אלה.

ידיעון

הכנס הארצי השנתי ה-28 של החברה המזרחית

החברה המזרחית ערכה את הכנס הארצי השנתי ה-28 שלה במכון ון-ליר בירושלים ביום חמישי, ה-13 במאי 2004. הכנס, שכותרתו היתה "המרת דת, צופיות, תחייה ורפורמה באסלאם", הוקדש לזכרו של פרופ' נחמיה לבציון המנוח, נשיא החברה המזרחית, אשר הלך לעולמו בשנת 2003. את התוכנית המלאה של הכנס ניתן למצוא באתר האינטרנט "אהלן" לקידום לימודי השפה הערבית, בכתובת http://dev.ahlan.kfar-olami.org.il/Aravit/yemey_iun.htm

"המזרח החדש": הווה ועתיד

כרך מ"ד של המזרח החדש, כתב העת של החברה המזרחית, יצא לאור באפריל 2004, בשיתוף מכון טרומן, תחת הכותרת **אסלאם, חברה ומרחב בירושלים: עבר והווה**. אחד עשר המאמרים בכרך, עליו היה אחראי העורך-האורח ד"ר נמרוד לוז, מתמקדים במקרי מבחן למן תקופת השלטון האומי בירושלים ועד ימינו. הם מתאפיינים במגוון עשיר של תחומי עניין, של גישות ושל שיטות מחקר הנהוגות כיום בחקר המזרח התיכון. המאמרים הפותחים עוסקים במעמדה של ירושלים בתקופת השלטון האומי ובתקופה הממלוכית ומנתחים את הקוטביות ואת המתח בין ייצוגיה של ירושלים ותפקודה כבירה דתית וכמרכז פוליטי מזה ובין היותה עיר שדה פרובינציאלית חסרת חשיבות של ממש מזה. שני המאמרים הבאים מתארים מאפיינים דמוגרפיים וטופוגרפיים של ירושלים בתקופה הממלוכית ומספקים תובנות על המגוון האתני ועל החברה הדינמית בעיר. בחטיבת המאמרים על התקופה העותמאנית מנותחות הזיקה המוסלמית לירושלים והקשר שלה אל בית המקדש היהודי; הקשרים הענפים בין הקהילות היהודיות בירושלים ובקהיר במאה השבע עשרה; האינטראקציה בין עולם ההלכה המוסלמי ובין אתרי הקודש הנוצריים בירושלים; המיתוסים של הזהות הקולקטיבית בפלסטין במהלך המאה השבע עשרה; וכן הייצוגים הכרטוגרפיים של ירושלים, שמהם עולה כינוי אירופי לא מוכר של העיר בתקופה זו. חטיבת המאמרים שעניינה ירושלים תחת השלטון הישראלי עוסקת בבית הדין השרעי כסוכן שינוי חברתי ותרבותי בקהילה הפלסטינית המוסלמית בעיר, בהשפעות הכיבוש הישראלי על תהליכי הפריפריאליזציה של חלקיה הערביים של ירושלים ובתיוג הפוליטי של הר הבית / אל-חרם אל-שריף, אשר הוביל לכישלון שיחות השלום בקמפ דייויד בשנת 2000.

כרך זה וכן כרכים קודמים של המזרח החדש ניתנים לרכישה במחירים מיוחדים לחברי החברה המזרחית. פרטים ניתן להשיג במזכירות החברה בדוא"ל orient@mscc.huji.ac.il.

ארבעה כרכים עתידיים של המזרח החדש נמצאים בשלבים שונים של הכנה בעת כתיבת שורות אלה. כרך מ"ה, אשר יעסוק בזרמים בהיסטוריוגרפיה של המזרח התיכון, עתיד לצאת לאור עד חודש מאי 2005 בשיתוף עם אוניברסיטת תל אביב ומכון טרומן באוניברסיטה העברית. כרך מ"ו, בעריכת העורכים-האורחים ד"ר אוריה פורמן וד"ר נמרוד הורביץ, יוקדש למקרי בוחן בתחומי החברה והמשפט באסלאם והוא ייצא לאור בשיתוף עם המרכז הבין-תחומי בהרצליה ומרכז דיין באוניברסיטת תל אביב, לפי התכנון, עד סוף שנת 2005. לאחר מכן יבואו כרך מיוחד לכבודו של פרופ' גבריאל ורבורג, שיתמקד במצרים ובסודאן וייצא בשיתוף עם אוניברסיטת חיפה, וכרך מיוחד בעריכת העורכות האורחות ד"ר רות רודד

וד"ר נגה אפרתי שיתמקד בחקר נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים. החל גם איסוף המאמרים לכרך נוסף על המרת דת, תנועות אחווה צופיות ותחייה ורפורמה באסלאם, אשר יוקדש לזכרו של פרופ' לבציון המנוח וייצא לאור בשיתוף עם מכון ון ליר בירושלים. כל הכרכים יופיעו בהוצאת הספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית.

חדשות המרכז האקדמי הישראלי בקהיר

המרכז האקדמי הישראלי בקהיר הוקם בשנת 1982 ביוזמת המוסדות להשכלה גבוהה והחברה המזרחית הישראלית, בעקבות הסכם התרבות ממאי 1980 בין ישראל למצרים. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים היא המפעילה את המרכז במימון ות"ת. כיום מנהל את המרכז ד"ר שריאל שלו, ופרופ' רחל גלון מרכזת את הקשרים בתחום מדעי הטבע.

משימתו העיקרית של המרכז היא להדק את הקשרים בין חוקרים ומוסדות אקדמיים בשתי הארצות. המרכז מסייע לחוקרים מעוניינים משתי הארצות לקדם את מחקריהם, מעודד פרויקטים משותפים, ועושה למען חילופי חוקרים והיכרות ביניהם. המרכז מסייע גם לתלמידים במוסדות להשכלה גבוהה מישראל וממצרים להשלים את לימודים ועבודותיהם המחקריות. במרוצת שנות קיומו סייע המרכז לחוקרים ולתלמידים מצריים בעיקר בתחומי הלשון והספרות העברית, וכן במדעי היהדות בכלל. המרכז הקים ספריה עשירה בתחומים אלה, הגדלה בהתמדה ונהנית מקשר ממוחשב עם ספריות וארכיונים בארץ. בשנים האחרונות הושפעה פעילות המרכז מן האווירה שנוצרה בעקבות האינתפאדה. מספר המבקרים במרכז בשנת 2004 – סטודנטים וחוקרים מצריים – המשיך להיות מוגבל וזעום יחסית, בשל החרם שהטילו המוסדות האקדמיים המצריים על נרמול היחסים עם ישראל ובגין קשיים בטחוניים. עם זאת, במהלך השנה התקיימו דרך קבע שתי הרצאות של מרצים אורחים מישראל כמעט בכל חודש. בין המרצים הישראלים היו אנשי קולנוע, סופרים, אמנים, ארכיאולוגים וחוקרים ממוסדות אקדמיים. כמו כן הקים המרכז חוג לימודי לתרבות מצרים העתיקה המיועד לישראלים השוהים בקהיר, וסייע לאחזקת הספריות שליד בתי הכנסת של הקהילה היהודית בקהיר. העבודה על אתר האינטרנט המתוכנן של המרכז נמשכת במרץ, ולכשתסתיים הכנתו הוא עתיד להיות נגיש דרך אתר האקדמיה הישראלית למדעים.

לפרטים נוספים ניתן ליצור קשר עם המרכז בדוא"ל iscenter@hotmail.com

"פורום בר" באוניברסיטת תל אביב: שנה"ל תשס"ה

מוסד נוסף מייסודה של החברה המזרחית הישראלית הוא הפורום ע"ש גבריאל ב"ר ("פורום בר"), סדרת מפגשים של חוקרים מתחומי האסלאם והמזרח התיכון מקרב הקהילה המזרחנית בארץ עם הציבור הרחב, אשר מתקיימת בימי שישי, אחת לשישה שבועות, במהלך שנת הלימודים האקדמית. ב-3 בדצמבר 2004 התקיימה ההרצאה הראשונה במסגרת הפורום לשנה"ל תשס"ה. את ההרצאה העביר פרופ' אבנר גלעדי, תחת הכותרת "בין מלכות האב וממלכת האם: מיילדות במקורות אסלאמיים קלאסיים ומדיאבליים", והמתדיינים היו פרופ' רון ברקאי וד"ר רון שחם. להלן תקציר ההרצאה:

חשיפת המורכבות של יחסי המגדר בהיסטוריה, בין היתר בחברות המתאפיינות במבנה משפחה פטריליניאלי-פטריארכאלי פשוט, לכאורה, היא אחד מהישגיה הבולטים של היסטוריית הנשים והמגדר בכלל ובהקשר המזרח-תיכוני בפרט. תולדות הלידה והמיילדות עשויים להאיר את יחסי המגדר המורכבים מזווית מיוחדת. מטרת המחקר המוצג כאן להראות שעל אף מגבלותיהם של המקורות הערביים הקדומים, בהשוואה למקורות העומדים לרשות היסטוריונים של אירופה המדיאבלית, ניתן להפיק מהם פרטים היסטוריים, תובנות ואבחנות מעניינות בתחום זה.

היחס הגברי המורכב לאישה – תחושת הנחיתות כלפי כוחה ליצור חיים, הפחד מפניה והבוז לגופה – באו לידי ביטוי חריף במקורות אסלאמיים בגישה למיילדת המקצועית (השכירה, המומחית, העושה לעיתים שימוש בתרופות ובמכשירים והמשתפת פעולה עם רופאים בשעת צורך), זו שמחד עוסקת בגוף האישה ה"נחות" ומאידך פועלת להבטחת חייהם ושלומם של נשים וילודים וכך להגנת המשפחה והמשכיותה. מתח זה מודגם יפה בהתייחסותם של שני מחברים מוסלמים בולטים במאה הארבע עשרה לנושא: אבן ח'לדון, בפרק על מקצוע המיילדות במקדמה, מדבר בהתלהבות בשבחי המקצוע (בין היתר כערוכה לקיום המין האנושי), ואבן אל-חאג' אל-עבדרי כותב פרק במדח'ל ברוח של שנאת נשים יוקדת.

בעוד הרפואה התיאורטית-המלומדת מקצה, בדרך כלל, למיילדת המקצועית – נציגת הגניקולוגיה המעשית-העממית – מקום משני בהירארכיה הרפואית, ומקנה לרופאים זכרים סמכות להנחות לידות מסובכות ואף להתערב בהן, משקפים כתבי רופאים מאל-אנדלוס מן המאה העשירית אוטונומיה וסמכותיות מקצועית של רופאות ומיילדות.

הספרות הביוגרפית-ההגיוגרפית הקלאסית מתעלמת כמעט ללוטין מן המיילדות ששרתו את אם הנביא מחמד ואת שאר נשות "המשפחה הקדושה", ונמנעת מליצור "אם טיפוס" של מיילדת, מקבילתן של שיפחה ופועה ביהדות (זאת בהבדל מהמקום החשוב המוקצה למיניקות הנביא בביוגרפיות, הבדל שניתן להסבירו). כשדמות המיילדת מופיעה בכל זאת בחיבורים מן המאה העשירית ואילך נועד לה בעיקר תפקיד מעין משפטי (ברוח הדיונים ההלכתיים שהתנהלו אז) – לוודא את ייחוסו של הנביא ולהעיד בפני הדורות הבאים על האירוע המופלא של לידתו.

ההלכה האסלאמית מקנה למיילדת זכויות יתר למסור עדות יחידה, או בחברת מומחיות נוספות, בעניינים רבים הקשורים לגוף האישה, וזאת כחריג לדיני העדות המקובלים. השריעה מכירה אפוא במיילדת כסוכנת מדווחת ומפקחת מטעם הרשויות הגבריות ב"ממלכת האמהות", שם היא ניצבת במוקד תרבות הלידה הנשית לא רק כבעלת מקצוע "רפואי" אלא כמנצחת על טקסי הלידה העמוסים במטען פולחני ומאגי.

אין במקורות הערביים סימנים ברורים לתחרות קשה בין רופאים ומיילדות על הדומיננטיות בזירת הלידה, כמו זו שהתנהלה באירופה במיוחד בראשית העת החדשה, וניתן להצביע על הגורמים להבדל זה. רק מן המאה התשע-עשרה, עם חדירת המיילדות המערבית למזרח התיכון, התחיל להסתמן שינוי במעמד המיילדת המסורתית.

ההרצאות הבאות המתוכננות במסגרת "פורום בר" לשנה"ל תשס"ה:

7 בינואר 2005

פרופ' ראובן עמיתי: "על התאסלמות המונגולים ותיאוריות של אסלום והמרת דת"
מתדיינים: ד"ר מיכל בירן ופרופ' מיכאל וינר

4 במארס 2005

פרופ' איימי סינגר: "עמוד האמונה החסר: צדקה בהיסטוריה של חברות מוסלמיות"
מתדיינת: ד"ר אילנה קראוזה-בן עמוס

15 באפריל 2005

ד"ר חגי רם: "מה לכל הרוחות קורה באסלאם? אמנות פוליטית באיראן לאחר 1979"
מתדיינים: פרופ' משה צוקרמן ופרופ' רענן ריין

20 במאי 2005

ד"ר ג'ורא אלירו: "האסלאם באינדונזיה כאתגר למתבונן המזרח-תיכוני"
מתדיינים: ד"ר יצחק ויסמן וד"ר אוריה פורמן

המרכז לחקר האסלאם על שם פרופ' נחמיה לבציון

בדצמבר 2004, בטקס חגיגי במשכן נשיא המדינה בירושלים ובמעמד הנשיא, נחנך המרכז החדש לחקר האסלאם על שם פרופ' נחמיה לבציון שליך המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית בירושלים. מדובר במרכז ראשון מסוגו במגזר האוניברסיטאי בארץ, שיוקדש בעיקר לדת האסלאם ותרבותו בימי הביניים, בעת המודרנית ובתקופה בת זמננו.

המרכז יעודד ויטפח מחקר בין תחומי בנושאים הללו במזרח התיכון ומעבר לו. דגש מסוויים יושם על האסלאם בן זמננו מעבר לעולם הערבי, כולל אירופה וצפון אמריקה. פעילות המרכז תכלול ארגון

סמינרים, כנסים וסדנאות, תמיכה במפגשים מדעיים שונים, מלגות, מענקי מחקר ופרסומים. המרכז ישאף גם לפעילות בקרב הציבור הרחב.

מוקד הפעילות של המרכז הוא בפקולטות של האוניברסיטה העברית, והנהלת המרכז תשמח לשיתוף פעולה עם עמיתים מאוניברסיטאות אחרות בארץ ובחול.

בין מסגרות הפעילות המתוכננות של המרכז, וביוזמת מספר חברים מכל האוניברסיטאות, תתקיים הרצאה שנתית ע"ש נחמיה לבציון, אשר תיערך כל שנה באוניברסיטה אחרת בארץ עם מרצה מחו"ל. המרכז יעמיד חצי מהתקציב של האירוע והמוסד המארח את החצי השני. ההרצאה הראשונה במסגרת זו תהיה של פרופ' מיכאל ברט מלונדון והיא תתקיים ביד יצחק בן-צבי בירושלים ביום רביעי, ה-12 בינואר 2005. נושא ההרצאה, אשר תיערך בשפה האנגלית, הוא "האסלאמיזציה של מצרים וצפון אפריקה". פרטים נוספים אודותיה ניתן למצוא באתר האינטרנט של מכון יד בן צבי, www.ybz.org.il. פרטים נוספים על המרכז ניתן לפנות למנהל, פרופ' ראובן עמיתי (amitai@h2.hum.huji.ac.il).

מפעל המילון הערבי-עברי מאת דוד איילון ופסח שנער

המילון הערבי-עברי מאת דוד איילון ופסח שנער (המוכר לכל בשם "מילון איילון שנער") משמש זה למעלה מחמישים שנה דורות של לומדי השפה הערבית והעוסקים בה. המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית יזם מפעל לחידוש המילון. **בשלב הראשון** תושק גרסת אינטרנט מקוונת של המילון בגרסתו המקורית משנת 1947, **ובשלב השני** תצא לאור גרסה מעודכנת ומורחבת של המילון. המפעל נועד להיות כלי מעודכן לעוסקים בשפה הערבית – תלמידים, חוקרים וקוראים.

עורכי המילון הם פרופ' אריה לוי ופרופ' מנחם מילסון, והמפעל קיבל את ברכתם והסכמתם של פרופ' דוד איילון ז"ל ופרופ' פסח שנער יבדל"א. גם הוצאת מאגנס נתנה הסכמתה לשימוש חופשי במילון באינטרנט. ראש המכון הקודם, פרופ' ראובן עמיתי, פעל במרץ רב להשגת המשאבים לקידום המפעל, וראש המכון הנוכחי, פרופ' מאיר בר אשר, נרתם אף הוא לקידום המפעל בכל דרך אפשרית. במהלך שנת הלימודים תשס"ד פעל במכון צוות סטודנטים, אשר הזין כ-25,000 ערכים דיגיטאליים לבסיס נתונים שמאוחסן בשרתי "סנונית". המילון הועלה כולו נתונים בניקוד מלא (בערבית ובעברית) **ויהיה נגיש בקרוב באמצעות האינטרנט**. צוות המילון, הכולל מומחים לשפה הערבית וסטודנטים לתואר שני הלומדים במכון, אפיין את המערכת, אשר מאפשרת הוספת ערכים באופן מהיר ופשוט. המערכת נבנתה על ידי צוות פיתוח של "סנונית", אשר נרתם בהתלהבות רבה למשימה.

כידוע, מחברי המילון ותלמידיהם שקדו במהלך שנות ה-50 וה-60 על הכנת כרטסת במטרה לעדכן את המילון. על פי החלטת עורכי המילון הוזנה הכרטסת בנפרד לבסיס הנתונים של המילון, ועתה יש בה כדי לשמש בסיס ראשוני להרחבת המילון ועדכנו. גם חלק זה נמצא לקראת סיום ובקרוב ניתן יהיה לגשת לכ-25,000 כרטיסים שצולמו במצלמה דיגיטאלית והוזנו לבסיס הנתונים של המילון.

להערכת יוזמי המפעל תאריך עבודת עדכון המילון כארבע שנים. עם תום העבודה מקווים היוזמים לשני תוצרים: מילון עדכני מקוון (און-ליין) ומילון מורחב בדפוס. מפעל המילון שוכן בהר הצופים (חדר 5303) דוא"ל arabdictionary@mssc.huji.ac.il. כתובת זמנית לצפייה במילון:

<http://www.snunit.k12.il/dictionary.html> (שם משתמש: qamus, סיסמא: qamus).

פרטים נוספים ניתן להשיג אצל מר חיים נסים מהמכון ללימודי אסיה ואפריקה, מְרָפָז מיום חידוש המילון הערבי עברי מאת דוד איילון ופסח שנער, בדוא"ל h_nissim@bezeqint.net.